

Om Raul Wallenbergs relation till sin farfar Gustaf

Moraliskt mod och goda förebilder ur ett dygdeetiskt perspektiv

av Magna Robertsson

Résumé

Raoul Wallenberg is an important role model from the Second World War, and there are many testimonies about his actions and moral courage in historical literature. But the question remains: How did Raoul acquire his remarkable moral courage and firm leadership? One explanation is to be found in his relationship with his grandfather Gustaf, who was Raouls role model and mentor. He developed an individual education plan for his grandson, focusing not only on formal education but also on personal development including world-views, people skills and practical and strategical leadership. The plan and the importance of role models are discussed from a virtue ethics perspective, with lessons learned about the development of moral courage.

NÄR RAOUL WALLENBERG kom till det tysk-ockuperade Ungern år 1944 var det mitt i ett brinnande krig. Raoul hade fått uppdraget som legationssekreterare på den svenska beskickningen i Budapest av den svenska regeringen. Han hade också stöd av den amerikanska presidenten Roosevelt och finansiering via den amerikanska Krigsflyktingsstyrelsen ('the War Refugee Board'), en amerikansk myndighet som räddade judar undan nazisterna.¹ På endast ett fåtal månader lyckades Raoul och hans medhjälpare rädda tusentals judar undan förintelsen. De använde en kombination av åtgärder. De stödde sig på den neutrala staten Sveriges mandat och bedrev ett koordinerat arbete på beskickningen kombinerat med personliga initiativ till räddningsaktioner. De viktigaste åtgärderna var att dela ut tillfälliga pass som garanterade fri lejd, att upprätta skyddade boenden och

ge humanitär hjälp, men också handgripliga och riskfyllda aktioner för att ta människor av tågen till koncentrationslägren.²

Raoul Wallenberg har blivit en förebild för en hel värld för sitt moraliska mod och hyllad för sitt ledarskap och handfasta agerande. Han har bland annat fått många postuma utmärkelser och flera institutioner och platser uppkallade efter sig, och han blev exempelvis hjälteförklarad i USA med kongressens guldmedalj.³ Eftersom hans gärningar baseras på yrkesrollen som diplomat, ger hans arbete även en dimension av den svenska neutrala hållningen under andra världskriget.

Moraliskt mod ur ett dygdeetiskt perspektiv

Moraliskt mod är förmågan att säga ifrån baserat på moralisk övertygelse, trots stark

yttre press och risk för svåra konsekvenser. Moraliskt mod är en central egenskap även i vårt moderna samhälle, och kommer till uttryck på olika sätt i olika sammanhang, som civilkurage vid pågående brottslighet, som upprop vid systematiska övergrepp, eller som försvarsvilja i samband med ett pågående angrepp. Förmågan att säga ifrån när något är fel blir på det här sättet en drivkraft för samhällsutvecklingen och för spridandet av demokratiska värderingar.⁴

Slutligen betalade också Raoul det yttersta priset för sitt mod. Exakt vad som egentligen hände honom är än idag inte känt, men han försvann i ryskt fångelse 1945 efter att de ryska styrkorna befriat Ungern vid krigsslutet.⁵ Han har på senare tid dödförklarats av svenska myndigheter såsom förmodligen avliden år 1947.⁶ En offentlig utredning har konstaterat att den svenska utrikesförvaltningens och regeringens hantering av eftersökningarna av Raoul var ”ett diplomatiskt misslyckande”.⁷

Moraliskt mod

Forskning om moraliskt mod bygger ofta på observationer av verkliga händelser och personliga gärningar som speglar mod i en politisk eller militärstrategisk kontext där utgången haft stor betydelse för andra människor.⁸ Rushworth menar att moraliskt mod är modet att vara etisk, och att det bygger på tre delar: en hängivenhet till moraliska principer; en medvetenhet om faran med att stödja dessa principer; och att vara villig att uthärda de risker eller svårigheter som följer.⁹ Han menar att moraliska principer bygger på värden som är universella och delas oavsett kulturell tillhörighet, såsom ärlighet, respekt, ansvar, rättvisa, och medkänsla. Det som är typiskt för moraliskt mod är att vara beredd att ta konsekvenserna av sitt motstånd, och modet handlar om att möta och överkomma

rädslan inför detta.¹⁰ Rushworth skriver att en viktig komponent i att utveckla ett moraliskt samvete är att omsätta sina värderingar i handling, d v s att också leva ett etiskt liv.¹¹

När det gäller officerare och militär personal som för befäl är moraliskt mod en i vissa stycken särskilt motsägelsefull egenskap, eftersom befälsordningen och ordergivningen kräver lydnad medan de särskilda villkoren i yrkesutövningen med det kollektiva våldsmonopolet kräver omdömesförmåga och moraliskt ansvar. Kända socialpsykologiska experiment och forskning om ondskan visar att en omgivande kontext med extrema känslor eller intryck, eller tilldelandet av roller som innebär makt, eller att auktoriteter ställer krav på lydnad kan få även ’normala’ människor att begå grymheter.¹² Likartade socialpsykologiska mekanismer såsom avhumanisering och distansering till offer används i den militära utbildningen helt enkelt för att det är svårt att ta liv.¹³ Framför allt en självständig omdömesförmåga är därför särskilt viktig vid utbildning av militär personal, inte minst befäl.¹⁴ I vissa stycken innebär detta en moralisk känslighet som kan sägas gå tvärt emot den militära utbildningen och träningen.¹⁵

Rapporteringar i medier om missförhållanden på egna förband och kränkningar vid insatser visar att ett moraliskt korrekt uppträdande i yrkesutövningen idag är ett krav för militär personal. Etik, moral och värdegrund är således en viktig del av den moderna etikutbildningen för officerare, liksom för all militär personal. Därför är det också relevant att återföra erfarenheter om moraliskt mod till den militära etikutbildningen.

Ett dygdeetiskt perspektiv

Det finns många olika definitioner av vad mod är samt av vad moraliskt mod är, exempelvis

drivs professioner inom omvårdande yrken av andra ideal och andra forskningsdiscipliner såsom psykologin av andra syften.¹⁶ Syftet med denna artikel är att diskutera moralisk utveckling, det vill säga hur en person kan lära sig att vara moraliskt modig. I artikeln betraktas därför moraliskt mod som en dygd som går att utveckla över tid. Ett dygdeetiskt förhållningssätt kan sägas sammanfattas i Aristoteles verk *Den nikomachiska etiken* som skrevs för ungefär 2400 år sedan.¹⁷ Dygdeetiken har fått en renässans under senare delen av 1900-talet, då filosofer letat alternativ till de gängse moralfilosofiska strömningarna.¹⁸

Aristoteles menade att för att utveckla dygder krävs en balans mellan ytterligheterna i en dygd, och benämnde detta ”sökandet efter den gyllene medelvägen”. Modet, menade han, är en medelväg mellan fruktan och tillförsikt (som baseras på ett underskott av mod respektive ett överskott av mod) och som leder till avarterna feighet respektive övermod.¹⁹ Aristoteles menade att det sanna modet, det ädla modet, är en sådan medelväg. Att handla modigt kräver ett ädelt ändamål (alternativt att det är skamligt att låta bli att handla) samt ett väl avvägt förhållningssätt till de faror som hotar.²⁰

Även inom den tillämpade etiken och professionsetiken fyller dygdeetiken idag en viktig funktion. Silfverberg skriver om strävan efter ett gott liv (’eudaimonia’) som hon har omsatt i begreppet ”livsplan” som ett medel för självförverkligande. Livsplanen möjliggör att vi på ett målmedvetet sätt reflekterar över omständigheter under loppet av våra liv. På det här sättet blir strävan efter dygd en medveten handling, exempelvis när vi reflekterar kring vad som är gott och rätt, och talar och handlar utifrån vårt sunda förnuft. Då strävar vi efter att utvecklas på ett bra sätt, och det blir också lustfyllt att göra det.²¹

Dygder i en militär kontext

Dygdeetiken är ett vanligt perspektiv inom den militära etiken.²² Mod är en central egenskap för en soldat eller officer, och en förutsättning för att utöva det militära yrket.²³ I litteraturen skiljs ofta på fysiskt mod på slagfältet och moraliskt grundat mod.²⁴ Skillnaden kan illustreras med ordalydelsen av djärvhet eller tapperhet, att trotsa sin rädsla för att nå ett mål såsom att vinna striden eller under ett socialt tryck såsom att inte svika sina kamrater, i kontrast till det aristoteliska ädla modet, som bygger på ett principiellt etiskt ställningstagande som omsätts i moraliska beslut och handlingar.

Det finns tydliga inslag av modets betydelse för militär verksamhet, utöver konkret träning och övning på riskabla uppgifter, såsom att det finns med i Försvarens ledarskapskriterier för högre militära chefer, samt att belöningssystem såsom Försvarens förtjänstmedalj lyfter fram förebilder som uppvisat personligt mod.²⁵ Aktuell forskning om svenska officerare och soldater i insatsmiljöer visar att det finns olika former av mod närvarande i militärt arbete, och att mod värderas på olika sätt kopplat till olika yrkesroller och till den egna förmågan. Ett viktigt övergripande kriterium är att handlingarna går utöver det som tjänsten normalt kräver.²⁶

Dygder och gärningar som är knutna till utövande av en uppgift från staten eller till utövandet av ett yrke som har särskilda premisser, det ifrågasätter om det är personen i sig själv som är god eller om det är en hedervärd uppgift. Silfverberg förklarar att när en yrkesroll är ett kall, som kräver ett personligt engagemang, har personen tolkat och accepterat yrkesrollens krav, och skillnaden mellan person och sak minskar.²⁷ Yrkesrollen eller uppgiften har således en betydelse för förståelsen av de goda gärningarna.

Förebilder och moralisk utveckling

Goda förebilder är ett viktigt incitament för att en person ska utveckla sin förmåga att handla moraliskt. När det gäller Raoul Wallenberg, tog farfadern ett särskilt ansvar för sonsonens utbildning och omsorg om Raouls personliga utveckling, detta eftersom Raouls pappa dog innan han föddes. Gustaf hade en uttalad plan med Raouls fostran som skulle maximera hans utbildning och attraktionskraft hemma i Sverige, och i förlängningen leda till att familjen Wallenberg kunde inrätta en utlandsbank. Denna plan gick bortom personliga förutsättningar och formella utbildningsmeriter. Den handlade i huvudsak om tre saker: för det första, skulle Raoul anamma en ny livsåskådning genom att lära av den amerikanska andan; för det andra, skulle han utveckla sin människokännedom genom att resa; och för det tredje, Raoul skulle lära sig att leda andra genom att förskaffa sig praktisk yrkeskunskap.

Det dygdeetiska förhållningssättet förespråkar i korthet en kombination av vishet och klokskap för att utveckla ett dygdigt beteende, plus en strävan efter att vara god. Aristoteles menade att ”en pojke kan bli matematiker men inte filosof” eftersom det förstnämnda kräver teoretiska kunskaper medan det sistnämnda kräver erfarenhet.²⁸ Men det var en form av mognad genom erfarenheter som Gustaf Wallenberg ville åstadkomma med sin utbildningsplan för Raoul. Den här artikeln bidrar med ett särskilt fokus på förebilders roll för den personliga moraliska utvecklingen.

Frågeställningar och metodval

Ovanstående resonemang leder fram till de två frågeställningar som besvaras i artikeln.

Den första är: *Vad kan vi lära oss om moraliskt mod av Raoul Wallenberg som förebild?* Det finns redan en stor mängd svensk och internationell forskning om Raouls gärningar, men som här betraktas ur dygdetikens analytiska perspektiv. Frågan leder vidare till hur det kom sig att Raoul hade sådant moraliskt mod och handlingskraft. En del i detta svar står att finna i relationen mellan Raoul och hans farfar Gustaf Wallenberg. Den andra frågeställningen är: *Vad kan vi lära oss om moralisk utveckling av Gustaf Wallenberg som förebild?* Detta genom att studera relationen mellan Gustaf och Raoul och Gustafs utformning av Raouls utbildning och personliga utveckling.

Dessa frågeställningar besvaras i två delar av artikeln. Den första delen bygger på historiska bearbetningar om Raoul Wallenbergs person och gärningar. Det finns otroligt mycket material och bearbetningar om Raoul Wallenbergs insats och det är svårt att i efterhand fastställa exakt vad som hände och exempelvis hur många han räddade.²⁹ Bearbetningarna bygger på förstahandskällor såsom arkivmaterial och intervjuer av närstående och ögonvittnen. De bidrar till en begreppsanalys av moraliskt mod. Till den andra delen används brevväxlingar mellan Raoul Wallenberg och hans farfar Gustaf, publicerade i boken *Älskade farfar!* som materialunderlag. Brevsamlingen består av ett åttioal personliga brev skrivna mellan åren 1924–1936. De återfanns i ett bortglömt arkiv som tillhört Gustafs döttrar Karin Falkman och Nita Wallenberg.³⁰ Att det är Raouls och Gustafs egenhändigt författade korrespondens ökar närheten i materialet. Med hjälp av tematisk analys skrivs detta fram som Gustafs utbildningsplan, men också återkommande teman och citat från deras dialog skildrar relationen mellan Raoul och Gustaf.

Disposition

Artikeln innehåller en redogörelse av två förebilder, Gustaf Wallenberg (1863–1937) och Raoul Wallenberg (1912–1947) och deras relation till varandra. De är förebilder på olika sätt, Raoul som en ikon för en hel värld genom sina gärningar och Gustaf som mentor till Raoul. Essän börjar med en skildring av deras relation via deras brevväxling mellan åren 1924–1936. Vidare i artikeln beskrivs Raoul som förebild och exempel på en person med moraliskt mod genom hans gärningar i Ungern under krigsåren 1944–1945. Sedan fokuseras på hur Gustaf som förebild och mentor till Raoul bidrog till hans moraliska utveckling genom att ta fram en utbildningsplan för Raoul åren 1930–1936. Essän avslutas med en diskussion om de lärdomar vi kan ta med oss ifrån detta som kan vara till nytta för en modern militär profession, nämligen hur moraliskt mod kan förstås i en dygdeetisk ram och hur förebilder kan bidra till moralisk utveckling.

Vad betyder en förebild? Om brevväxlingen mellan Raoul och Gustaf åren 1924–1936

Det går en skiljelinje mellan de som står bredvid och de som agerar när de möter orättvisor. I sin skarpa analys av förintelsen beskriver Bauman den massiva övergången till industriell grymhet som en socialt producerad och väl genomtänkt strategi. Som kontrast lyfter han fram det fåtal helt vanliga människor som trotsade en övermakt oavsett hur de straffades för detta. De som valde att agera med vägledning av sitt egna moraliska samvete. Han beskriver det som en slumrande egenskap som dyker upp där den behövs som mest.³¹ En överlevande judisk kvinna som var politisk aktiv vittnar om det utbredda angiveriet i Ungern, och hon

uppskattar att det var ungefär fem procent av icke-judarna som faktiskt hjälpte judar även om det innebar fara för dem själva.³² Berättelser om denna sällsynta egenskap har ett stort värde för efterlevande som kontrast till den utbredda grymheten och påminner om hur viktiga dessa goda förebilder är. En överlevande kvinna berättar: ”Att då få se Wallenberg, det gav mig en helt otrolig känsla av hopp och förundran. Det var fantastiskt att se någon som tyckte att våra liv var värda att rädda.”³³

Förste legationssekreterare Per Anger var den sista kända personen som talade med Raoul. Det var den 10 januari 1945.³⁴ Anger berättar om deras möte och återger några av Raouls sista ord till honom under en skakande bilfärd i Budapest. Anger skriver att Raoul aldrig tvekade inför faran och att han frågade Raoul om han inte var rädd. Raoul svarade:

Nog är det kusligt ibland, sade han, men det finns för mig inget annat val. Jag har åtagit mig denna uppgift och jag skulle aldrig kunna återvända till Stockholm utan att veta med mig att jag gjort allt som står i mänsklig makt för att rädda så många judar som möjligt.³⁵

Trots sina djärva aktioner och stora risktagande för att rädda judar berättar kollegor från tiden i Budapest att Raoul kallade sig själv ”harkrank” därför att han tyckte att han var feg.³⁶ Hans inställning säger något om hans förmåga att övervinna sina rädslor och möta de faror som väntade.

I det här avsnittet ges en kort bakgrund om Raoul och Gustaf som personer samt om relationen mellan dem som en del av förklaringen till Raouls handlingskraft senare i livet. Avsnittet skildrar också att det finns olika sätt att vara en förebild på, utöver Raouls egna handlingar i Ungern.

Raoul Wallenberg – en riddare utan svärd

Beskrivningarna av Raoul Wallenberg som en ung person med hans bakgrund ger inte intrycket av att han var typen som handfast räddar människor mitt i ett brinnande krig. Han var född i en välbärgad familj och hade en god och skyddad uppväxt. Carlbergs gedigna undersökning visar att Raoul var en försiktig och känslig pojke med ett mildt sinnelag, och att Raoul själv under hela sitt liv skämtade om att han var feg innerst inne.³⁷ De nära släktingarna Gustaf Söderlund och Gitte Wallenberg skriver så här om Raouls uppväxtmiljö och förutsättningar:

Handlingskraft och ledarförmåga är egenskaper som inte uppstår av sig själva som genom ett trollslag. Det verkar nästan obegripligt att en Sankt Görän plötsligt skulle framträda ur tomma intet – en riddare som aldrig umgåtts med svärd eller drakar borde vara dåligt rustad.³⁸

Raouls uppväxt var emellertid inte helt bekymmersfri. När Raoul föddes i augusti 1912 hade hans far dött i cancer några månader tidigare. Hans mamma Maj blev änka efter bara ett års äktenskap. Majs egen far dog kort därefter och det föll sig så att Raouls första uppväxtår tillbringade han tillsammans med sin mor och mormor, och han blev mycket omhuldad. Raoul beskrevs som ett intelligent och självständigt barn som hade en trygg och lycklig uppväxt. Hans mor gifte så småningom om sig med Fredrik von Dardel. Raoul hade en god relation till sin styvfar, och han fick så småningom också två halvsyskon, Guy och Nina.³⁹

Raoul var uppväxt i en skyddad och idyllisk miljö i en välbärgad familj som grundat en omfattande bank- och affärs-

verksamhet: Stockholms Enskilda Bank. I familjen Wallenberg var det vanligt att sönerna utbildades vid internatskolor utomlands och sedan vid Kungl. Sjökrigsskolan i Stockholm. Raoul gick dock realskolan på Nya Elementarskolan i Stockholm även om han tillbringade sommarloven utomlands i Tyskland, England och Frankrike, och i kombination med en språkbegåvning fick han goda kunskaper i dessa språk, och läste även ryska på gymnasiet. Han hade höga betyg i statskunskap och konstnärliga ämnen vilket speglade hans intressen, och han var mycket vetgirig och påläst inom sina favoritområden.⁴⁰

När det blir dags att välja högre lärosäte faller valet på en arkitektutbildning i Ann Arbor i den amerikanska mellanvästern. Detta innebar att Raoul skulle vara borta från Sverige i tre år när han bara var 18 år gammal. Men Raoul själv ville bli arkitekt, och det var den typ av arbete som han själv ansåg kunde passa hans personliga fallenhet.⁴¹ Arkitektutbildningen gav utrymme för Raouls konstnärliga talang och för hans intresse för att lösa byggnadstekniska problem, något som även Gustaf engagerade sig i. Raoul utmärkte sig på arkitektutbildningen och fick en studentmedalj 1935.⁴² Raoul kände sig redan som barn som en byggare och arkitekt, men blev slutligen internationell affärsman med eget företag.⁴³

Som många andra ungdomar var Raoul mycket filmintresserad. På 1930-talet var biografen en nymodighet, talfilmen hade just introducerats och Hollywood hade sin gyllene era. Många filmer på den tiden var krigsfilmer och en del av krigspropagandan efter första världskriget. Under sina rese-schildringar beskriver Raoul biografbesök som ett av sina favoritnöjen och analyserar exempelvis hur industrialismen ges olika uttryck i europeisk film i förhållande till amerikansk film.⁴⁴ Raoul skriver:

Mina nöjen har helt och hållet inskränkt sig till biobesök, men dit har jag istället gått ganska ofta. Jag tycker mycket om det och tycks ha ärft Farmors fenomenala förmåga att skratta hjärtligt och länge åt de dumaste saker. (Raoul, den 26 augusti 1935.)⁴⁵

Det är därför inte förvånande att Raouls egna förebilder var hjältar från första världskriget. Elsa Brändström var sjuksköterska som bland annat räddade tusentals ungerska krigsfångars liv i Sibirien. Fridtjof Nansen var polarforskare som återbördade tusentals krigsflyktingar till sina hemländer och bland annat etablerade det så kallade Nansenpasset för statslösa. Raouls halvsystem Nina Lagergren berättar i flera intervjuer om att de tillsammans i Stockholm hade sett filmen Pimpernel Smith där huvudkaraktären under täckmantel som arkeolog räddar fångar från nazisternas fångläger, och att Raoul efteråt hade sagt: ”Det här är något jag skulle vilja göra.”⁴⁶ Det finns uppgifter om att Raoul skrev ett manifest till allmänheten om att instifta organisationen Wallenberg-institutet för bistånd och återuppbyggnad efter norska förebilden Nansen, som fått Nobels fredspris och grundat FN:s Flyktingkommissariat.⁴⁷ I en skrivelse till ungerska regeringen förklarar han sina och den svenska beskickningens gärningar ur ett humanitärt perspektiv med hänvisning till Elsa Brändström och paralleller till hans medhjälpare Asta Nilsson från svenska Röda Korset.⁴⁸ Det är därför mycket troligt att Raoul inspirerades av dessa förebilder i sina gärningar.

Gustaf Wallenberg – en välvillig despot

Raouls farfar Gustaf Wallenberg utsågs till Raouls förmyndare av arvet från fadern och fick med tiden en allt viktigare roll för Raouls utbildning. Eftersom Gustaf levde

stora delar av sitt liv utomlands som diplomat och sedermera även som pensionär blev brevskrivning ett viktigt inslag i deras relation, och att uttrycka sig väl i skrift var för övrigt ett ideal som Gustaf både behärskade och uppmuntrade. Gustaf var utbildad sjöofficer och blev kapten, han var en mångsysslare som bland annat med egen förmåga som lokförare och inom bergssprängning och bidrog till att Saltsjöbanan byggdes på rekordtid. Familjen Wallenberg hade nära kontakt med kungahuset vilket ledde till att Gustaf fick uppdraget som Sveriges sändebud i Japan och Kina samt senare i Turkiet. Han var också politiskt aktiv framför allt inom sjöfart och handel som riksdagsman för liberalerna. Han deltog i opinionen via författandet av flertalet tidningsartiklar där han bland annat försökte reformera den svenska handelspolitiken. Gustaf hade en förmåga att etablera nätverk av goda kontakter. Han var bra på att framföra och argumentera för sina egna åsikter i olika sammanhang, vilket särskilde honom från den övriga familjen som hade en mer blygsam framtoning.⁴⁹

I läsningen av brevväxlingen mellan Raoul och Gustaf går det inte att ta miste på Gustafs omtanke och välvilja i relationen till sin sonson. Gustaf skriver många ömhetsbetygelser i sina brev till Raoul:

Du har berett mig mycken glädje och Du är det käraste jag har på jorden. Det är därför som jag med den ängsligaste omsorg söker att forma Din karaktär... (Gustaf, den 22 juli 1932.)⁵⁰

Samtidigt framstår Gustaf bitvis som påstridig och dogmatisk. Gustaf var, i enlighet med den rådande tidsandan, något av en auktoritet. Han var bland annat av åsikten att svenska män av god familj var dugligare än andra.⁵¹ Gustaf har bitvis en moraliserande ton i sina brev och ger Raoul goda

råd om hur han ska förhålla sig till andra, exempelvis till de äldre:

Spara med din visdom. Den kan ej vara stor i jämförelse med deras som fört ett verksamt liv. De gamla ha i hög grad vad de unga sakna – erfarenhet. (Gustaf, den 11 maj 1934.)⁵²

Ett exempel på detta är att Gustaf var mycket sträng när det gäller kärleksaffärer. Gustaf menar att Raoul inte får binda sig för tidigt och förspilla sin utbildning och chans till oberoende. Detta visar sig i praktiken när Raoul skriver att en flicka i Amerika blivit kär i honom. Gustaf svarar omgående att han är oroad av att få höra om en kärleksaffär och ber Raoul att berätta allt om detta.⁵³

Förför man en amerikansk flicka så är man fast. Då ramla alla de luftslott jag uppbyggt. Då ser jag framtiden mycket mörk, ty då blir ej annat än att omlägga alla planer. (Gustaf, den 23 september 1935.)⁵⁴

Det bör i sammanhanget förtydligas att vissa uttryck som förkommer i brevväxlingen är tidstypiska och får förstås utifrån dess historiska kontext. Oaktat detta, framgår det att Gustaf har bestämda åsikter och att han förväntar sig att Raoul efterlever hans råd.

Relationen mellan Raoul och hans farfar Gustaf

Brevväxlingen mellan Raoul och Gustaf pågick åren 1924–1936, från det att Raoul var 12 år till 24 år och färdigutbildad. Gustaf var 62–74 år under perioden. I början gick breven genom Raouls mamma Maj, som stöttade att Raoul vistades utomlands långa perioder (såsom brukligt var). Brevväxlingen tar fart från år 1929, när Raoul var 17 år och skulle välja högre lärosäte. Breven är personligt formulerade och oftast flera sidor långa. Farfar Gustaf skriver utifrån en erfaren

äldre mans perspektiv, med lång erfarenhet som välbärgad och världsvan diplomat med långa vistelser utomlands. Breven skildrar en innerlig och förtrolig relation mellan Raoul och hans farfar, som var unik på flera sätt.⁵⁵

Gustaf lade mycket tid på att planera för Raouls utveckling, och hans intentioner var tydliga. Gustaf ville att Raoul skulle bli rustad för arbete hemma i Sverige efter examen och att Raoul då skulle vara konkurrenskraftig i förhållande till andra jämnåriga. Därför skulle han genomföra sin utbildning i Amerika.⁵⁶ Därav fortgick också brevväxlingen. Det finns alltså dels en känslomässig relation mellan dem baserad på nära släktskap, men också en tacksamhetsskuld i och med att Gustaf klivit in i faderns ställe och finansierar hans utbildning, men också en makt-asymmetri i Gustafs övertag i kunskap och erfarenhet och Raouls respekt för detta. Brevväxlingen visar också på en ömsesidig respekt i relationen mellan dem, som i vissa stycken inte var helt okomplicerad. Raoul skriver i ett brev till sin farfar Gustaf, ungefär ett år innan Gustaf gick bort i mars 1937:

Jag tackar så mycket för brevet av den 13. När jag läste första meningen fick jag genast en önskan att av farfar få höra litet om min pappa. Helst i brevform så att jag alltid kan ha det hos mig. Jag har alltid känt mig mycket underlägsen honom på ett halft omedvetet sätt. På mina fotografier ser han så fin och ärlig och självuppoftande ut, och jag känner mig som ett dåligt substitut. (Raoul, den 25 juli 1936.)⁵⁷

Trots deras djupa relation och Gustafs stora inflytande på deras uppfostran ville Gustaf inte själv besvara just det här brevet, kanske just på grund av långvariga utomlandsvistelser och kommunikation via brevskrivning, och bad därför sin halvsystem Anna Rytzell att besvara brevet, som hade en närmare och mer personlig relation till Raouls pappa.⁵⁸

I början redovisar Raoul ingående sina skolbetyg och andra framsteg i enlighet med utbildningsplanen samt hur han studerar för att nå målen. Raoul motiverar detta återkommande med att farfar betalar för utbildningen och Raoul vill visa goda studieresultat, men också sin tacksamhet för goda råd i samband med diskussioner om vägval kopplat till utbildningsplanen.⁵⁹ Dialogen mognar över tiden, till att bli en mer personlig diskussion mellan en mentor och hans protegé, mer om skildringar från resor och politiska och handelspolitiska analyser och jämförelser mellan folk och samhällen. Raoul uttrycker också tydligt att han är mycket tacksam och glad över att hans farfar ordnar med planerna för honom.⁶⁰ Raoul skriver att de är överens:

Jag har så många gånger skrivit och uttryckt mitt intresse i svensk export och allt som rör internationell handel överhuvudtaget, att farfar väl vet att jag obetingat går med på farfars uppfostran av mig och att jag kommer att göra mitt bästa för att motsvara farfars förhoppningar. (Raoul, den 13 november 1934.)⁶¹

Gustaf var tydlig med vad han önskade att Raoul skulle uppnå, men han var också övertalande då han ansåg att han hade rätt, och Raoul och mamma Maj fogade sig efter hans omdöme i frågan. Ett uttryck för detta var att Raoul inte skulle studera i Sverige och inte heller åka hem och semestra i Sverige. Gustaf menar att han vet av egen erfarenhet hur kompetenser diskuteras bland höga chefer och vill att Raoul stannar utomlands tills att hans utbildningsplan är genomgången:

Risken att de lyckas framleta svagheter är vida större under ett långt besök. Och har man fått fatt på sådana så blir det dessa som, förstörade, diskuteras. Mitt råd är, stanna så kort som möjligt hemma. (Gustaf, den 30 oktober 1934.)⁶²

Gustaf var emellertid nöjd med Raoul efter ett besök i Stockholm 1935 och berömer honom för att han skötte sig bra och att det var till nytta för honom att han blev känd bland betydande personer. Detta gäller också förslag på att resa hem och träffa sin mor över loven, istället åkte han på olika resor. Eftersom syftet var att ”bereda Din mor ett nöje” så hade Gustaf motiverat för modern att så inte skulle ske. Gustaf väddar till Maj att inte berätta hur mycket hon längtar efter honom. Gustaf är övertygande i sin retorik även till Raoul: ”Jag har redan framhållit att stockholmlivet är farligt för en ung man.”⁶³ Förslaget om hemresa avfärdas av Gustaf:

Den hade för mycket smak av nöje, vilket särskildt under nuvarande ekonomiska förhållanden är olämpligt och skulle ha utvisat, att Du ej tager hela syftet med amerikavistelsen au sérieux. (Gustaf, den 20 juni 1932.)⁶⁴

Mot slutet av sin utlandsvistelse i juli 1936 är Raoul uppgiven efter att ha varit utomlands många år utan annat än kortare hemmavistelser. Han skriver bland annat att han tröttnat på att vara utomlands, att han längtar hem till sin mor. Raoul tvivlar på Gustafs resonemang, och han tvivlar på syftet med att hålla sig borta längre.⁶⁵ Hans tvivel grundar sig i att han fått en tro på sin egen förmåga, men det fanns dock en stark drivkraft hos Raoul att vara Gustaf till lags. Raoul skriver öppet om detta:

Om jag vore en värdig sonson skulle jag väl tacka farfar genom att utan frågor och invändningar följa farfars föreskrifter. Därför har jag skämts över de kommentarer eller förslag som jag då och då kommit med, men jag ångrar det inte, eftersom jag inte tror något gott kunde komma av att jag dolde mina onda aningar. (Raoul, den 25 juli 1936.)⁶⁶

Det skulle visa sig att Raoul hade rätt i att det var dags att komma hem igen. Tanken var att Raoul skulle göra klart värnplikten (en repetitionsmånad hösten 1936) och efter det skulle Gustaf presentera Raoul för ”en del av de stora i landet”.⁶⁷ Gustaf avled emellertid i mars 1937. Tillbaka i Stockholm, utan Gustafs stöd, upplevde Raoul ett utanförskap efter så många år utomlands. Han fick inte heller något inflytande över eller meningsfulla arbetsuppgifter inom familjeverksamheten.⁶⁸ Detta ledde till att han sökte efter andra uppdrag.

Vad utmärker moraliskt mod? Om Raoul Wallenbergs gärningar i Ungern krigsåren 1944–1945

I juli 1944 avreser Raoul Wallenberg mot Budapest för sitt uppdrag som sekreterare vid den svenska delegationen, endast 31 år gammal.⁶⁹ Under andra världskriget hade kungariket Ungern lidit stora motgångar och när Tyskland ockuperade landet gav ungrarna efter utan större motstånd. Den tyske utsände Eichmann och hans stab på ungefär 200 man skulle ansvara för deporteringen av de sista judarna i Europa till förintelsläger i Tyskland och Polen. Detta var en del av ”den slutliga lösningen” som Hitler beslutat om två år tidigare och som innebar att alla judar skulle utrotas. Eichmann hade redan gjort samma sak i flera andra europeiska länder och skulle nu förflytta ungefär 800 000 judar från Ungern på bara några månader.

Det fanns ingen motståndskraft i det civila samhället, som i egentlig mening stod bredvid och såg på. Ungarna var färgade av antisemitisk propaganda och deras samveten var kanske bedövade av omfördelningen av de deporterade judarnas egendomar. De

tyska styrkorna tog hjälp av den ungerska regeringen att avsätta statschefen Horthy och bilda en ny regering, ledd av ambassadören Sztojay i samråd med den tyska ockupationsmaktens guvernör Veesenmayer.⁷⁰ På det här sättet blev ockupationsmakten ”en fiende med många ansikten”; en kombination av de tyska styrkorna och de ungerska inhemska styrkorna som bestod av partiet pilkorsarna, gendarmeriet som var en brutal och effektiv polismakt ledd av överstelöjtnant Ferenczy, och den lokala polisen.⁷¹

Raoul reflekterar i en promemoria till svenska utrikesdepartementet över att judarna själva inte heller kämpar emot utan är passiva inför övermakten.⁷² Det var med andra ord en mycket farlig tid och plats för den som ville hjälpa den judiska befolkningen. Men uppdraget som diplomat gav Raoul Wallenberg möjligheten och verktygen att rädda tusentals judar undan deportering till förintelslägren.

Att Raoul hade ett offentligt uppdrag att lösa är av betydelse för en dygdetisk analys. En rollbaserad etik bygger på kollektiva värden och en skyldighet att handla på ett visst sätt, till skillnad från ett individuellt ställningstagande som istället speglar ett personligt val att agera. I fallet med Raoul verkar det som om just möjligheten att hjälpa den judiska befolkningen var en del av lockelsen med uppdraget. Det är dock intressant ur ett analytiskt perspektiv att ha detta i åtanke. Det här avsnittet belyser Raouls regeringsuppdrag, yrkesroll som diplomat, och personliga initiativ till räddningsaktioner.

Raoul Wallenbergs vistelse i Ungern – ett uppdrag från regeringen

Raoul fick erbjudandet att bli svensk ställföreträdare för ett företag inom export och

import av livsmedel, Mellaneuropeiska Handels AB (Meropa). Han reser till Ungern första gången 1942 för att i samverkan med Röda korset byta livsmedel mot svenska industriprodukter.⁷³ Genom Meropa kommer Raoul i kontakt med en ny amerikansk organisation som president Roosevelt inrättat. 'The War Refugee Board' hade ett särskilt uppdrag att rädda den kvarvarande judiska befolkningen i det ockuperade Europa och var generöst finansierat av amerikanska staten.⁷⁴ Organisationen uppmanade de neutrala staterna i Europa att öka antalet diplomater och konsulär personal i Ungern i hopp om att de skulle kunna påverka situationen, och Sverige accepterade utifrån humanitära skäl.⁷⁵ Raoul, som sedermera fick jobbet som legationssekreterare i Budapest, dikterade särskilda villkor om handlingsfrihet inom ramen för sin diplomatiska status, samt om användningen av tilldelade medel från den svenska regeringen. Raoul hade i och med detta ett politiskt förankrat uppdrag och ett mandat från svenska regeringen att hjälpa den judiska befolkningen samt att rapportera om förföljelsen av judarna i Ungern.⁷⁶

Raouls uppdrag konkretiserades i samverkan med personalen på legationen. Den bestod av fast personal såsom minister Danielsson och legationssekreterare Anger, samt flera attachéer och kanslist. Där upprättade Raoul en egen avdelning, "den humanitära avdelningen" eller den så kallade C-avdelningen, i nära samarbete med Röda Korset och Rädda Barnen.⁷⁷ Arbetet hade redan börjat men Raoul tog arbetet vidare.⁷⁸ Anger berättar i sin bok att personalen Raoul blev chef för huvudsakligen var frivillig judisk personal, som därmed befriades från den gula stjärnan och fick skydd och rörelsefrihet. Raouls avdelning växte snabbt och hans stab uppgick snart till omkring 400 personer och omfattade flera kontor som låg

spridda över staden.⁷⁹ Raoul beskriver själv i en rapport till svenska utrikesdepartementet om missförhållanden där det tydligt framgår att behovet av stöd är stort och att omhändertagandet av judarna i med tiden har utvecklats till en omfattande organisation.⁸⁰

Genomförandet av uppdraget var finansierat av den svenska regeringen och av 'the War Refugee Board' i Washington samt även av privata finansiärer i Ungern.⁸¹ Frågan om behov av mer finansiering var ständigt återkommande. Det fanns många utgifter exempelvis för de säkra boenden och mat till de boende men också andra saker såsom midagar till högre tjänstemän och skadestånd till drabbade. Det var under omständigheterna omöjligt att redovisa exakt vart pengarna tog vägen men de kanaliserades från ett schweiziskt specialkonto som disponerades av Raoul vidare till olika privatpersoner och firmor.⁸² Raoul använde diplomatins alla vägar för att nå resultat. Ett sätt var att använda mutor för att köpa information om ockupationsmakten men också för att köpa människoliv, exempelvis för att få stöd från den ungerska polisen att få ut människor från judiska ghetton.⁸³ Raoul hade förhandlat fram att han fick förfoga över medlen så som situationen krävde.⁸⁴

Själva handlingen att rädda judarna var således en uppgift från den amerikanska och svenska staten, och det diplomatiska uppdraget gav Raoul mandat (såsom att utfärda skyddspass) samt medel (såsom att ge bistånd och köpa skyddade boenden). Ur ett dygdeiskt perspektiv är en uppgift att agera på uppdrag av någon annan ett överfört ansvar – frågan är om det då är personen som är god eller "bara" uppgiften i sig som är rätt. När det mer specifikt gäller modet som dygd, och det som följer av att modet utövas inom ramen för en yrkesroll, är riskvärderingen en viktig aspekt. Detta i

synnerhet för det moraliska modet då det särskilt fokuserar på att möta farorna och trotsa konsekvenserna. Raouls diplomatstatus samt att han var från Sverige, som ställt sig neutrala i konflikten, hindrade tyskarna och de ungerska myndigheterna från att gripa eller avrätta honom.⁸⁵

Rollen som diplomat samt som representant för ett neutralt land är ur denna mening komplicerad, eftersom den gav honom skydd och ökade risktagningsnivån. Det här visar att en uppgift påverkar riskbedömningen och att innehav av mandat att agera påverkar den acceptabla risknivån. I förlängningen påverkar detta också balansen mellan yterligheterna i en dygd, och sökandet efter den gyllenen medelvägen. Yrkesrollen blir på så sätt en central del av det dygdeetiska förhållningssättet.

Det diplomatiska spelet – yrkesrollen och det moraliska ansvaret

En viktig grundbult i Raouls och legationens arbete var de så kallade ”skyddspassen” (på tyska ’Schutzpass’) som utfärdades av den svenska legationen i Budapest. Skyddspassen var egentligen provisoriska och tidsbegränsade pass av den typ som konsulaten utfärdar till medborgare som förlorat sina identitetshandlingar. Judar från neutrala länder – det vill säga innehavare av dessa provisoriska pass – behövde inte bära den gula stjärnan eller bo i ghetton, och de judar som deporterades av nazisterna kunde återhämtas av de svenska diplomaterna.⁸⁶ Som ett komplement bedrevs humanitärt arbete, och en viktig del var upprättande av säkra boenden. Beskickningen hyrde särskilda hus, de så kallade ”svenskhusen”, för de judar som hade skyddspass där det fanns bland annat

livsmedelsförsörjning och sjukvård. Med tiden kom fler judar till husen. De godkända skyddspassen var omkring fem tusen, men det totala antalet judar under svenskt beskydd i dessa hus uppgick till 20 000.⁸⁷

Den kreativa och arkitektutbildade Raoul utvecklade användningen av passen. Dels utvecklade han utförandet, med ett pam-pigt kungligt emblem tryckt i relief för att imponera på de ungerska myndigheterna – i retrospektiv kan vi dock konstatera att det svenska emblemet var felvänt.⁸⁸ Dels utvecklade Raoul skyddspassens funktion, en underskrift av ministern och en förklarings-text om att innehavaren av passet och dennes egendom stod under svenska beskickningens beskydd, och en garanti att svenska regeringen skulle ta emot alla med skyddspass.⁸⁹ Skyddspassens saknade stöd i internationell lag eftersom en stat bara kan utfärda pass till sina egna medborgare men Raoul förhandlade om dess giltighet med det ungerska inrikesministeriet som utlovade att innehavarna inte skulle deporteras.⁹⁰ Det fanns noggranna villkor för vilka som kunde erhålla pass när det gäller anknytningen till Sverige, såsom släktskap eller affärsförbindelser, som skulle styrkas med intyg.⁹¹

Raoul Wallenberg skriver i en rapport i september 1944, knappt tre månader efter hans ankomst, att han och hans medhjälpare redan har delat ut 4 500 skyddspass.⁹² De neutrala ländernas inblandning, förtäckta bakom det amerikanska initiativet ’the War Refugee Board’, är nu en del av det totala krigets maktspel.⁹³ Det var således en välvillig utökning av den svenska statens befogenheter som gav teamet verktygen att rädda dessa människor.

Raoul använder även sin talang för skrivande och argumentation i sin humanitära kamp. Genom såväl olika formella skrivelser och personliga brev till makthavare som

samtal i personliga och diplomatiska relationer, påverkar han dem till att fatta beslut som gynnar hans sak.⁹⁴ Detta ”byråkratiska motstånd” upprätthölls genom rapporter hem till svenska utrikesdepartementet där han dokumenterar olika händelser och personer samt de mord och övergrepp som skett. Exempelvis skriver Raoul till det ungerska utrikesministeriet om de vidriga förhållanden som råder i det centrala ghetton i Budapest, om denna humanitära katastrof med tusentals sjuka, frystande och svältande människor.⁹⁵ Det krävs en särskild förmåga att sammanställa den här typen av rapporter, det krävs att det är genomtänkt och det tar lång tid. Att Raoul lade mycket tid på detta visar också på att det hade betydelse i realiteten och att man faktiskt kunde påverka makthavare.

En aktion som godkändes av den tyska och ungerska regeringen gick ut på att ”repatriera” judar (företrädesvis barn, kvinnor och äldre) med ”nära anknytning” (i realiteten räckte en svag anknytning såsom handel eller liknande) till Sverige och andra neutrala länder.⁹⁶ En annan viktig del var att sprida kunskap om vad som pågick till resten av världen för att skapa tryck på att stoppa tyskarna och skapa politiska möjligheter att föra ut judar från Ungern.

I en betraktelse av Raoul som förebild och hans gärningar såsom utfärdande av skyddspass och upprättande av skyddade boenden så hade han ett formellt mandat att utöva. Just denna aspekt, att ha möjligheten att göra skillnad saknas i litteraturen – och ändrar tyngdpunkten på förståelsen av gärningarna. Detta går att sätta i relation till de som handlat lika men som inte haft möjligheten att göra skillnad. Under förintelsen fanns generellt sett ingen möjlighet att agera. Den högsta politiska och militära ledningen var en del av den industriella grymheten.

Civillbefolkningen var indragen i konspirationen som drevs av rädslan för repressalier. Bauman skriver om att självbevarelsedriften gjorde civilbefolkningen och de judiska råden till medbrottslingar av rädsla för sina egna och sina närståendes liv. Det började med att nazisterna krävde små saker i utbyte och slutade med att de fick ge sina egna liv om de inte medverkade. Bauman skriver också om många som inte kunde leva med detta. De som sade emot blev i många fall mördade. Ett helt judiskt råd tog sina egna liv före att välja ut en grupp till tvångsarbete.⁹⁷ Det finns många berättelser om de som gjort motstånd, exempelvis från ett protokoll skrivet av svenska legationen i Budapest om läget i Auschwitz:

De gjorde uppror strax efter ankomsten och blev fruktansvärt illa behandlade. Några sköts omedelbart. Dessa fransmän uppträdde mycket modigt och med stor värdighet.⁹⁸

Alla dessa gärningar visar på moraliskt mod, att säga ifrån trots konsekvenserna, men det är frivilliga ställningstaganden. Ur ett dygdetiskt perspektiv är detta en del av strävan efter att vara god, som en del av individens livsplan. När det finns en yrkesroll och en påtagen uppgift att utföra åt andra, samt en reell befogenhet, medel och möjlighet att påverka, då finns också en skyldighet att agera – ett moraliskt ansvar att göra det som går. Raul Wallenberg hade en position som diplomat som innebar en möjlighet att utvidga användningen av skyddspassen och tillgångar som kunde läggas på att hyra skyddade boenden, samt ett nätverk med personer som bidrog till arbetet. I detta fall kan moraliskt mod lära oss något om moraliskt ansvar, eftersom om man har en tjänsteställning som innebär att man faktiskt kan göra något som innebär en skillnad för någon, då ökar också ansvaret att faktiskt göra det.

Raouls aktioner i Budapest – ett personligt ställningstagande

Det finns otaliga vittnesmål om hur Raoul och hans medhjälpare åkt runt på gatorna och återbördat människor – oftast med stöd av skyddspassen.⁹⁹ Nazisterna, pilkorsarna och gendarmeriet var oberäkneliga i sin grymhet. Aktionerna gick i stort ut på att rädda så många som möjligt. Det handlade om att samla information om pågående räder av bostäder och ghetton, till och med kloster och barnhem, från ungerska myndigheter och från tyskarna. Om att hinna dit och rädda dem från mord eller deportation eller om att lindra genom att ge mat. Det handlade om att hålla reda på information om vart människor befinner sig och vilka de är för att åka dit och hämta dem till de skyddade husen. Många aktioner krävde personligt mod att genomföra och dessa händelser illustrerar hur Raoul personligen och handgripligen på plats trotsade makthavarna. Det godtyckliga våldet påminner om hur stora risker Raoul faktiskt tog, även om han själv tyckte att han inte utmanade gränsen.

Lévai, som intervjuat många som var med, menar att Raoul inte var dödsföraktande men ändå använde djärva tilltag för att utmana gränserna, allt för att lyckas befria någon. Kollegan Berg berättade till exempel att Raoul gick först till skyddsrummet vid bombräderna.¹⁰⁰ Medarbetaren Beér berättar att Raoul var modig men inte dumdrilig: ”Han visste precis var farorna låg.”¹⁰¹ Ur ett dygdeetiskt perspektiv på modet som dygd illustrerar detta Raouls balansgång mellan ytterligheterna feighet och övermod.

Ett exempel på en aktion som Raoul genomförde är aktionen på Józsefváros-bangården den 27–29 november 1944. Aktionen illustrerar Raouls moraliska mod

– men även hans personliga mod. Många av Wallenbergs aktioner har blivit dramatiserade med åren, men den här händelsen är väl dokumenterad av ögonvittnen, bland annat genom fotografen Veress egen redogörelse från händelsen, samt smygtagna fotografier genom en sönderskuren halsduk.¹⁰² 17 000 judar skulle överlämnas till tyskarna för tvångsarbete, och deportationerna genomfördes med godståg. Raoul och hans medhjälpare blev tipsade om att gendarmer lastade tvångsarbetare vid Józsefváros-stationen. Raoul förhandlade med Ferenczy på gendarmeriet om att han skulle få föra tillbaka dem med skyddspass till ghettot. Han förberedde listor på arbetspliktiga med skyddspass, men också andra anhöriga och vänner som legationen hade kännedom om. Ferenczy var på plats på stationen och kontrollerade listorna mot de deporterades skyddspass.¹⁰³ Ferenczy skulle jämföra legationens lista med fångarnas papper. Raoul var djärv och utnyttjade tyskarnas bristande ungerska, han ropade olika namn på måfå med hög röst. Han bad fångarna att visa upp i princip vad som helst för att få komma med tillbaka till Budapest, och ibland fungerade det.¹⁰⁴ Kovavs citerar ett ögonvittne bland de som väntade på perongen, som berättar om vad som hände:

Wallenberg gick fram till en officer han tycks ha känt från förr, och en hetsig diskussion uppstod. Wallenberg hotade då med att Svenska Röda korset (!) skulle dra sig ur Ungern om inte människorna släpptes. Då svor officeren och sade: Ta dina förbannade judar då ...¹⁰⁵

Den här dagen fick de med sig 411 judar, varav bara 283 hade de riktiga skyddspassen. Raoul och hans team kom tillbaka dagen efter, men var nära att avslöjas och fick i all hast lämna platsen.¹⁰⁶ Tyvärr blev många av de personer som Raoul räddade denna dag infångade på nytt och deporterade bara

några dagar senare.¹⁰⁷ Det var inte heller alltid dessa aktioner lyckades, vad gäller dem som kontrollerades av SS fanns ingen överenskommelse om repatriering med tyskarna, och Raoul och teamet kunde då endast ge humanitär hjälp genom att lämna över mat och vatten till de deporterade i de överfulla godsvagnarna.¹⁰⁸

Det här exemplet visar att Raouls gärningar uppfyller kriterierna för flera olika typer av mod. Aristoteles menade att det enda sanna modet är det ädla modet, som grundar sig på vad som är gott eller rätt i en given situation. Utan att gå in för djupt i dygdeetiken så räcker det att konstatera att det är ett högre mål som eftersträvas, som är av principiell art och motiveras utifrån moraliskt ställningstagande om rätt och fel. Ädelt mod ligger i grunden för Raouls agerande, han agerar på moraliska grunder för att det är rätt i denna situation. Hans gärningar på olika sätt visar också att det är ett moraliskt mod eftersom han är villig att trotsa farorna med nazisterna och de ungerska myndigheterna och möta de eventuella konsekvenserna av detta för att nå sitt mål. En komponent av mod innebär att kunna se möjligheterna och göra en väl avvägd riskvärdering och att agera utifrån detta möjlighetsfönster i förhållande till sin egen förmåga. Riskvärdering som innefattas i dessa aktioner handlar om att se vad som är möjligt att göra och vad som är rimligt att göra. Ur ett dygdeetiskt perspektiv skildras på så sätt balansen mellan feighet och övermod för att finna den gyllene medelvägen.

Raouls gärningar på tågstationen kräver också personligt mod, det som ibland kallas fysiskt mod, som handlar om att handfast genomföra svåra handlingar, långt utöver det som tjänsten kräver. Detta exempel visar därför att moraliskt mod inte skiljer sig från, utan istället bygger på fysiskt mod. Resonemanget visar att för att inneha mo-

raliskt mod krävs dessutom förmågan att agera i enlighet med detta (det som brukar kallas för fysiskt mod) en aspekt som saknas i litteraturen om moraliskt mod. Det innebär att personligt mod är en förutsättning för att utöva moraliskt mod – och därmed också för att leva ett etiskt liv i handling. Det visar också att moraliskt mod kräver en aktiv åtgärd genom handling och inte bara en stödjande åsikt eller ett indirekt stöd för att vara av den ädla sorten i aristotelisk mening.

Detta leder vidare till denna essäs nästa frågeställning – hur utvecklar en person denna extraordinära förmåga till moraliskt samvete och ansvarstagande?

Hur formas en persons moraliska övertygelse? Om Gustaf Wallenbergs utbildningsplan åren 1931–1936

Gustafs långsiktiga plan med Raouls fosteran och utbildning framträder i brottstycken i hans korrespondens med Raoul. Det här avsnittet innehåller en analys av korrespondensen mellan Gustaf och Raoul (och i vissa fall mamma Maj), som tematiserar innehållet i breven och beskriver en sammanhållen utbildningsplan som består av flera delar. Den har tre huvudsakliga teman, som beskrivs i ett avsnitt vardera: 1) livsåskådning genom den amerikanska andan; 2) människokännedom genom resorna och äventyret; och 3) ledarskap genom praktiska meriter. Ledarskapet genomfördes i två etapper; först praktisk yrkeskunskap och sedan strategiskt ledarskap i praktiken. Gustafs huvudsakliga avsikt var att ge Raoul de bästa förutsättningarna för ett kvalificerat yrkesliv:

Min mening vid Din uppfostran har varit att göra Dig kvalificerad. Jag har strävat efter att utrusta Dig med något som man hemma i Sverige ej är van vid och som man

förbiser, kännedom om världen och vana vid beröring med andra folk, att förstå deras mentalitet, sedvänjor och föreställningssätt. Jag beräknade att det skulle bli ett plus vid en jämförelse med Dina jemm-åriga.” (Gustaf, den 25 augusti 1934.)¹⁰⁹

Denna plan leder till att Raoul får en ökad erfarenhet och personlig mognad, men också att han utvecklas långt utöver planen, genom egen insikt och kritiskt förhållningssätt till planen. Raoul själv erövrar ett självförtroende och en självkännedom. I kombination med personliga analytiska egenskaper och en känsla för rättvisa så leder detta till en stark och framgångsrik personlighet. Planen leder också till att Raoul utvecklar egenskaper som kanske inte Gustaf räknat med, såsom äventyrlighet och en gatusmart fräckhet som kan leda till ett övermod. Med facit i hand så leder motsägelsefullt nog också hans extraordinära personlighet och ledarskap till att han betraktades som ett hot av sina motståndare. I det här avsnittet undersöks hur en person kan lära sig eller anskaffa förmågan att säga ifrån till det som är grundläggande fel – och agera för att förändra detta.

Livsåskådning genom den amerikanska andan

Efter studenten år 1930 skulle Raoul studera vidare. I valet mellan Handelshögskolan i Stockholm och en arkitektutbildning i Ann Arbor, Michigan, föll på utbildningen i USA. Gustaf har en nedlåtande ton till det småborgerliga idealet i Sverige och visar istället på lyckade personer som vistats i Amerika. Han menade att de unga männen i Sverige stöptes efter samma form och därför förlorade sin pionjärande, något som han tyckte krävdes för att föra landet vidare i kristider.¹¹⁰ Därför motiverade Gustaf ”planen med Amerika” så här:

Jag har med flit begagnat uttrycket, ditt lifs inriktning, och ej din utbildning. [...] Nej, det är något helt annat jag vill bibringa dig: inblicken i amerikansk mentalitet, den uppfostran till att bli män som förtrösta på sig själva som gifves åt ungdomen, till och med med någon tillsats af en känsla att vara bättre än alla andra och som kanske just är grunden och utsprunget till den stora ställning som Amerika idag intager. Det är något annat än ’inrättningen i ledet’ här hemma. (Gustaf, den 28 juli 1929.)¹¹¹

Efter ankomsten till USA 1931 tolkar och summerar Raoul Gustafs plan, och ursäktar i ett brev att hans amerikanisering går långsamt. Han upplever inte de principiella skillnaderna mellan länderna som Gustaf gjort på sin tid och förklarar detta med att tiderna förändrats, att de amerikanska universiteten numera drivs efter europeisk förebild, och att medierna och teknisk utveckling har drivit fram fler likheter mellan samhällena:¹¹²

Men vad farfar menade med att skicka mig över hit var väl inte så mycket att jag genom vistelse och studier här skulle få kunskap om hur man bygger skyskrapor och biografier utan snarare att jag genom umgänge med amerikanare medan jag ännu vore ung skulle få viljan att bygga dem! Med andra ord: jag skulle få något av dem amerikanska andan som är grunden till deras tekniska och ekonomiska framsteg. (Raoul, den 7 november 1931.)¹¹³

Raoul anammar emellertid slutligen den amerikanska andan på flera olika sätt. Han har ett utpräglat sinne för affärer, och identifierar en lista på saker som amerikanerna är bäst på, exempelvis luftkonditionering, varmkorvsstånd, kemtvättsservice med mera. Han vill lära sig mer om detta innan han åker hem, för att ha en konkurrensfördel när han kommer till Sverige.¹¹⁴

Han observerar också skillnader i mentaliteten mellan folken:

Det finaste med Amerika är att folk inte äro avundsjuka och att de inte äro småaktiga. Tänk så mycket kraft vi slösa hemma bara på att tvivla på allt och alla! Tänk så mycket obehag vi bereda för oss själva och för alla andra genom att vara pessimistiska av naturen istället för att vara optimister! (Raoul, den 9 februari och den 10 april 1934.)¹¹⁵

Raouls optimism och framåtanda visade sig när han i juni 1933 skrev till världsutställningen i Chicago och erbjöd sig att arbeta där gratis med allehanda arbetsuppgifter. Under världsutställningen visade Raoul ett begynnande självförtroende och handlingskraft genom att få saker gjorda och få andra att hjälpa till med det. Exempelvis nästlade han sig in på utställningens administration och övertalade en högt uppsatt person att installera en strålkastare på ett 200 meter högt torn som ägdes av företaget Skyride. Den skulle nattetid lysa över skulpturer av Carl Milles på den svenska utställningen – dessutom gratis bekostat av Skyride!¹¹⁶ Den amerikanska andan, i termer av företagsamheten och optimismen, kom att bli ett utmärkande drag i Raouls personlighet.

Människokänedom genom resorna och äventyret

Istället för att åka hem till Sverige över loven från skolan tycker Gustaf att Raoul ska passa på att resa och skaffa sig människokänedom. Under sommaruppehållen ägnade sig följaktligen Raoul åt detta, och han gör många resor inom USA såsom till New York, Washington och Chicago men också till andra länder såsom England och Norge.¹¹⁷ Raoul gör många intressanta reseskildringar i sina brev, både om intressanta plaster han besökt men också om karaktärer han träffat från olika länder, och hans erfarenheter mynnar så småningom ut i intressanta analyser och jämförelser av hur de två kulturerna

och förhållningssätten kommer till uttryck i exempelvis arkitektur, samhällsplanering och olika politiska frågor. Gustaf föreslår år 1932 en resa till Kalifornien med syfte att söka göra bekantskaper och komma i kontakt med ’personnes de valeur’, han förklarar detta:

Tanken som ledt till detta uppslag är att jag trott vara till nytta att den bokliga utbildningen kompletteras med människokänedom; ett studium av erfarna människors kynne, sedvänjor och förställningssätt. [...] När Du en gång kommer åter till Sverige skall Du skilja Dig från dina jemnåriga just i det stycket som beträffar människokänedom och erfarenhet av livet. (Gustaf, den 18 maj 1932.)¹¹⁸

Gustaf menar att en resa till Kalifornien är lätt för Raoul att genomföra. Amerikanerna är gästfria och villiga att diskutera samhällsfrågor, samt att de är kvicktänkta och praktiskt lagda vilket kan ge uppslag. Han ska därför leta efter tillfällen till meningsutbyten:¹¹⁹

Det bör för Dig kunna bli till en sport, att framkalla ett meningsutbyte, under vilket Du framlockar det Du vill veta, vad de tänka om framtiden och huru de anse att de föreliggande stora problemen för den mensklige existensen skola lösas. (Gustaf, den 18 maj 1932.)¹²⁰

Raoul är äventyrlig och föreslår själv att han ska lifta genom USA till Kalifornien, ”inte bara för att det är billigare utan också för att det är så mycket roligare”. Sin gatusmarta fräckhet och förmåga att ta folk, samt självförtroendet att lösa uppkomna problem – allt detta som utgjorde grunden till Raouls fysiska mod – lärde han sig under sina liftningsturer. Raoul kallar detta att ”använda gratisskjutssystemet”:¹²¹

När man åker som tramp däremot är det något annat. Då förutsätter man att man

skall vara på sin vakt hela tiden, och om det sedan visar sig avlöpa relativt smärtfritt, så är det så mycket roligare. Man kommer i intim beröring med en massa nya människor varje dag. Det är en träning i diplomati och takt ty det är genom dessa som man skaffar sig skjutsarna. (Raoul, den 8 augusti 1932.)¹²²

Raoul diskuterar riskerna med att lifta som överdrivna, trots att vissa stater förbjudit detta då det skett överfall både av de som ger skjuts och de som liftar. Raoul resonerar kring att fördelarna (att det är lärorikt och gratis) överväger riskerna – om man har omdömesförmåga.¹²³

Det är för övrigt så med okända faror att man alltid överdriver dem. Tänk på vilka enorma risker man står varje gång man går över gatan. Ändå skulle det inte falla någon in att tveka att gå över en gata. Och när man invänder att var och en vet hur han skall undvika riskmomenten där, så svarar jag att detsamma kan sägas om 'Hitchhiking'. Man behöver inte fara med var och en som visar sig angelägen att ha en med. (Raoul, den 8 augusti 1932.)¹²⁴

Det märks i breven från Raoul att äventyret lockar honom, och att han njöt av friheten under resan. Raouls reseberättelser präglas av hans obrutna optimism. När Raoul misslyckats med att få lift fick han gå långa sträckor för att inte hamna efter i tidplanen: "Det började visserligen bli ganska ansträngande, men det är ju en del av tjusningen."¹²⁵ Han tar dagen som den kommer och låter slumpen avgöra när han inte vet vilken rutt han ska välja eller hur länge hans ska stanna på samma plats.¹²⁶ Han är vid gott humör och uppskattar äventyret, som bitvis var strapatsfyllt, han berättar om långa vandringar i öknen i hettan och om att sova ute i kylan, men lägger trots detta till att han "har mycket roligt".¹²⁷ Genom

de många äventyren på sina resor får han livserfarenhet precis som Gustaf ville, och Raouls liftningsresor genom USA gör honom gatusmart.¹²⁸ Sättet han tar sig an de strapatser han möter visar att han besitter handlingskraft, genom att han är driven och målmedveten i sina handlingsval.

Slutligen råkade Raoul ut för att bli rånad vid liftning. Episoden börjar med att han var med om en bilolycka – bilen voltade efter att ha kört in i en framförvarande bil, som i sin tur bromsat för att inte krocka med ett tåg. Efter olyckan var han angelägen om att få en ny skjuts vidare. Raoul berättar att han fick lift med fyra unga män som såg otrevliga ut. Han fick snart misstankar om deras uppsåt och försökte göra sig obetydlig för dem.¹²⁹

Vid detta laget hade jag blivit ganska misstänksam på grund av deras frågor rörande pengar, deras brist på bagage och deras tvärstannande. Jag innästlade därför i samtalet yttranden gällande min fattigdom etc. Plötsligt vände de bilen in på en liten biväg på ett sätt, som nästan kom den att kantra. Anande det värsta höll jag god min för att inte göra situationen värre. (Raoul, den 27 juni 1933.)¹³⁰

Raoul försökte minimera skadan genom att göra dem till viljes. De stannade och gick ur bilen. En riktade en revolver mot honom och frågade om pengar. Raoul tänker: "Men den kanske var oladdad." Han gav dem pengar men dolde en summa samt bluffade om nyckeln till kassaskåpet. Efter rånet bad han rånarna om att skjutsa honom tillbaka till landsvägen! Resan slutade med att de plötsligt kastade honom i diket tillsammans med bagaget.¹³¹ Raoul reflekterar över en bättre strategi till nästa gång:

Jag kommer inte att sluta hitchhika på grund av det här. I stället kommer jag att taga litet mindre pengar med mig, och att vara slugare. I det här speciella fallet, tror

jag att det var dålig psykologi att ge ifrån mig pengarna frivilligt. Jag tror de voro nog amatöriska at ha låtit mig vara med endast pengarna i bröstfickan som utbyte. (Raoul, den 27 juni 1933.)¹³²

Året därefter åker Raoul med sin vän Woodard på en bilfärd till Mexico, den här gången med en egen bil. Raoul skriver till Gustaf att de haft det mycket bra så här långt, och tillägger nästan förvåntansfullt i godmodig ton inför äventyret som väntar: ”Nu äro vi endast två dagar från gränsen och vildmarken, så det kanske inte går fullt så bra hädanefter.” De råkar ut för dåliga vägar och skyfall, de kör fast med bilarna åtskilliga gånger och får flera punkteringar, men Raoul skriver att de klarar sig med bra utrustning.¹³³ Raoul summerar sin resa i ett brev hem till mamma Maj:

Vi äro mycket smutsiga från lera och damm och vadandet i smutsigt vatten och jag låter skägget växa på skoj. Jag har hittills haft oerhört roligt och är i fin hälsa. (Raoul, [odaterat].)¹³⁴

Hans inställning till de strapatser han möter på sina resor talar sitt tydliga språk: Raoul är en ung man med gott självförtroende som också klarar att hantera de mödor som dyker upp i hans väg, genom sin människokännedom kan han hantera de människor och strapatser han möter. Detta kommer att vara en viktig tillgång i hans framtida värv.

Praktisk yrkeskunskap som grund för ledarskap

Med anledning av att Raoul skulle ta sin arki- tektexamen i februari 1935 diskuterades frågan om nästa steg. Gustaf hade redan tidigare pratat om att Raoul behöver ta anställning för att veta hur det är att ”tjäna sitt bröd”.¹³⁵ I praktiken betydde detta att

arbeta sig upp från golvet och att kunna sin bransch från grunden. Han skriver:

Du har snart avslutat Din teoretiska uppfostran. Vi komma nu till ett nytt skede, det *praktiska*. Du har en gång sjelv i ett brev påpekat att Du ingenting kan på det området. Det är rätt. Mina tankar har länge sysslat med det problemet. (Gustaf, den 25 augusti 1934.)¹³⁶

På hösten 1934 presenterar Gustaf två framtidsval för Raoul. Den ena vägen innebar att bli arbetstagare, där Gustaf menar att allt fler hemma i Sverige konkurrerar och leder till ett bekymmerstyngt liv. Den andra vägen är som ledare, och Gustaf är angelägen om att Raoul tar detta sista steg i sin utbildning:

Ledare och föregångsmän måste finnas. Det är de begåvades plikt att utföra de större uppdragen och höja sig över den jennstrukna massan av jennåriga. Det är ej förmätet av mig, att i Ditt fall räkna med begåvning, Du har den genom Ditt blod, Dina anlag och den lyckliga gåvan att tänka lugnt. Jag har alltid talat om betydelsen av self control. De nämnda förutsättningarna berättiga, mer än familjerelationer, till min uppfattning, att Du skall inriktas att bli ledare, ej endast den strävsamme arbetaren i ledet. (Gustaf, den 25 augusti 1934.)¹³⁷

Gustaf delade således upp planen för det praktiska ledarskapet i två etapper, där etapp ett handlade om att känna till små företags rutiner, och etapp två handlade om att känna till internationell frontbanksverksamhet. För att realisera etapp ett reser Raoul till en handelsfirma i Kapstaden, Sydafrika, för att arbeta på ett kontor, och för etapp två till en bank i Haifa i dåvarande Palestina. Gustaf vill att Raoul ska resa till länder där det finns en kreativ nybyggaranda:¹³⁸

Jag ville att Du skulle bli mer utbildad i verksamhetsteknik (ett bra ord), att Du

skulle komma i tillfälle att lära Dig huru man skall förtjäna pengar – krasst – men man kommer aldrig till en tillfredsställande självständighet utan ekonomiskt oberoende. Således, programmet i Cape såväl som i Haifa är att lära den angivna konsten som just i nybyggarländer ganska starkt framträder. (Gustaf, den 21 juli 1935.)¹³⁹

Gustaf reflekterar över olika tjänsters meritvärde och kommer fram till att erfarenheten av att arbeta i ett stort bank- eller affärsinstitut blir av begränsat värde för Raoul. Han menar att fördelen med små företag är större, eftersom då får han överblick över verksamheten och närhet till ledningen:

Jag tror därför att mycket mer vinnes genom anställning i *små företag*. Där är allt mer överskådligt. Där komma alla i beröring med varandra. Där förstår man lättare hela maskineriet. Kärnpunkten är att komma i beröring med de ledande. Det faller sig naturligt i ett litet företag. En sådan tjänstgöring är trappsteget till att komma till de ledandes krets, att bli en 'inter pares' med dem. (Gustaf, den 25 augusti 1934.)¹⁴⁰

Raoul ankommer till Kapstaden i juli 1935 för att arbeta på trävaruföretaget Ardene, Scott, Thesens kontor, men upplever att han inte kommer till nytta. Han skaffade sig därför själv en ny plats på det svenska företaget Frykberg som säljer papper, trä, läder, med mera. Raoul berättar för Gustaf att det är det slags kontor som Gustaf önskade, och visar nu på så sätt att han följer planen självständigt i farfars anda. Den nya platsen är mindre så Raoul kommer i närmare kontakt med ledningen och medarbetarna, och han får självständigt lösa arbetsuppgifter. Raoul börjar nu själv förstå målet med farfars plan, och ser nyttan med den typ av bank som Gustaf har i åtanke. Raoul får arbeta med försäljning av sport- och researtiklar, kemikalier och trävaror.¹⁴¹ Han skriver: ”På

detta sättet lär jag mig både kontorspraktik och affärer ty jag har ju korrespondens att sköta. Jag lär mig hur varor köpas och hur de säljs.”¹⁴² Raoul hittar själv vägen till de kunskaper han behöver för att komma vidare till nästa steg i planen.

Raoul etablerar sig väl i Kapstaden och Raoul vill nog egentligen inte lämna staden, men bestämmer att han åker i mars 1936 när hans kontrakt går ut. I december 1935 skriver Gustaf att han vill slutföra planen och påskyndar det sista steget. ”[...] jag önskar påskynda slutförandet av Din uppfostran, ty jag börjar bli gammal och vill så gerna att Du kommer till en avslutad utbildning.”¹⁴³ Gustaf berömmar Raoul för sin pliktrogenhet som vill stanna i Kapstaden men driver på. Han skriver att de ska ses i september 1936 ”om jag får leva”. Gustaf vill att Raoul ska vara sex månader i Haifa, mellan april och september 1936, men Raoul kommer fram redan i februari.¹⁴⁴

Strategiskt ledarskap i praktiken

I mars 1936 är Raoul installerad i Haifa och redo att genomföra etapp två av ledarskapsutbildningen i en internationell frontbankverksamhet. Efter detta skulle Raoul ha avslutat sin praktiska uppfostran och Gustaf menade att han skulle själv få avgöra när han ville avsluta den anställningen.¹⁴⁵ Etapp två bygger på etapp ett, och är enkom för att få ”en inblick i praktisk affärsverksamhet ute”. För att arbeta i Kapstaden behöver han inte kunna något, men för banken behöver han kunna ”de vanligaste kontorskutymerna, korrespondens, etc”.¹⁴⁶ Gustaf vill därför att han ska gå kurser i detta för att förbereda sig inför Haifa.

Men jag vill att du ofördröjligen skall sätta igång med *en kurs i bokhålleri*. Det är vis-

serligen sant att man ej är så beroende därav när man vill bli chef och ej bokhållare, men man måste kunna bokföring för att utöva nödvändig kontroll över underordnades arbete. (Gustaf, den 21 juli 1935.)¹⁴⁷

Raoul bekräftar inom kort att han nu går i aftonskola för att lära sig ”bokföring, maskinskrivning och affärsterminologi”.¹⁴⁸

Gustaf har internationella kontakter via hans diplomatiska nätverk och delar i vanlig ordning med sig av sitt omfattande kontaktnät för att göra Raoul hemmastadd. Han ledade efter kontakter som hade ”en pionjärnatur” på båda platserna som kunde vägleda Raoul.¹⁴⁹ Gustaf skriver att även hans goda kontakter genomskådar deras planer, och han använder alla han har för att kunna realisera sin plan för Raoul: ”Att få tjänst som volontär tycks ej vara så lätt. Man befarar att den tjänstgörande ska få en inblick i ens metoder. Och dock är det just sådant som vi behöva förskaffa oss.”¹⁵⁰ Samtidigt som krigshotet ökar 1935 ordnar Gustaf med sin kontakt Freund på Hollantsche Bank Uni att Raoul kan komma dit som volontär, det vill säga att han ska arbeta utan lön.¹⁵¹ Gustaf menar att valet av just den här banken är ”allmänbildande för all verksamhet”:

[...] frontbanksverksamhet är så integrerande i allt kommersiellt liv, att någon kännedom därom är till största nytta. Den är dess nervsystem, dess spejande ögon och det säkraste medlet för erhållande av upplysningar. Genom inga andra kanaler kan man säkrare inhämta kännedom om det ekonomiska läget än genom en banks maskineri. Genom att ha kommit i tillfälle att studera de noggranna metoder som bankerna tillämpa vid prövningen av olika företags kreditförutsättningar blir man tränad, även för sysselsättning i helt andra yrken, i att kritiskt granska vinstmöjligheter. (Gustaf, den 30 oktober 1934.)¹⁵²

Gustaf menar att valet av den lilla banken också är strategiskt, att banken har ett tretital anställda är lagom i ett expansivt läge. Gustaf menar att detta steg är den viktigaste delen av planen, där arbetet blir av en helt annan karaktär och där Raoul ska kunna utnyttja sin intelligens och vakenhet på ett annat sätt än tidigare. Det var också här i Haifa som Raoul fick närmare bekantskap med det judiska folket, som vid den här tiden var en minoritet bland araberna i dåvarande Palestina. Gustaf hade kontakter inom bankvärlden och såg möjligheter i judarnas blomstrande bankverksamhet.¹⁵³ Ett viktigt mervärde med denna etapp var just att lära av judarnas begåvning, enligt Gustaf:

Under den anställningen kommer Du i tillfälle att föra iakttagelser på många områden. Du får se uppslag, planlagda av de invandrande judarna, vars begåvning och erfarenhet är betydlig. Haifa är ett samhälle som i högsta grad är i tillväxt. (Gustaf, den 25 augusti 1934.)¹⁵⁴

1936 var utvecklingen i världspolitiken spänt och tyskarna sprider propaganda om judarna. Raoul får emellertid en nära personlig kontakt med många judar som arbetar på banken och Raoul uttrycker sin beundran för dem. I Haifa var ekonomin i ett expansivt läge trots osäkerheterna i världen och det fanns en optimism bland immigranterna, Raoul berättar att judarna inte talar om det förflutna, bara om framtiden och förverkligandet av en dröm.¹⁵⁵ Raoul skriver om judarnas optimism och att han beundrar deras flit:

Judarna här äro rädda för araberna som ju börja på att vakna och drömma imperiedrömmar. Stackars människor, de få tydligen alltid finna sig i att vara i minoritet vart de än far. Här äro de emellertid fyllda av en gränslös entusiasm och idealism som med det samma slår en som zio-

nisternas gemensamma utmärkande drag. Det är sannerligen ett vågspel för dem att försöka bosätta hundratusentals judar här i ett torrt litet stenrike omgivet av och redan förut uppfyllt av araber. De äro emellertid samtliga mycket optimistiska och om verksamhetslust är en garanti för goda resultat kommer säkert resultaten här att blir utsökta ty de arbeta tydligen så gott som jämt. (Raoul, den 12 mars 1936.)¹⁵⁶

Till en början tycker Raoul att arbetet på banken är komplicerat och svårt att förstå. Han har suttit på två olika avdelningar, en för korrespondens och en för aktuella konton. Han menar att alla är upptagna och inte har tid att förklara och att hans kontakt, bankdirektören Freund inte tar sig an honom.¹⁵⁷ Raoul får emellertid så småningom mycket goda vitsord av Freund och ett erbjudande om fortsatt anställning i Beirut (Beyrouth). Gustaf är mycket belåten och skriver: ”Det har det största värde när Du en gång kommer hem och eventuellt ska gå på jakt efter en anställning.”¹⁵⁸ Detta var också en del av målet med planen som alltså nu har uppnåtts. Men Raoul själv tycker att brevet är ”en ganska ouppriktig skrivelse” och att Freund inte har träffat honom tillräckligt för att kunna bedöma detta.¹⁵⁹ Det är tydligt att han inte vill bli en bankman. Raoul kommer fram till att inom bankväsendet är enbart det strategiska arbetet i direktionen som är det kreativa arbetet som kräver intelligens och kreativitet. Han skriver:

Det tyckes mig att det torde finnas få områden där en man, när han väl har lärt sig denna rutin, har så liten utsikt att komma ansikte mot ansikte med en ny situation påkallande extra förstånd och fantasi. Alla regler äro redan skrivna, allt redan förutsett. (Raoul, den 19 juni 1936.)¹⁶⁰

Raoul planerar själv att lära känna svenskt handelsliv och vill lägga någon månad på att

följa produktionslinjen av papper. Detta genom att besöka de två stora pappersbruken Strömsnäs och Fårsså när han vänder hem, något som han ordnat via sin egen kontakt och vän Burchardt.¹⁶¹ Han motiverar detta i ett brev till Gustaf:

[...] jag anser att min allmänna känsla för Sverige har blivit något virrig då jag endast känner till svenskt skolliv men icke svenskt arbete, dels emedan jag tror och vet att jag bättre skulle kunna tillgodogöra mig lärdomarna härute om jag kände något bättre till produktionsförhållandena där hemma. (Raoul, den 9 januari 1936.)¹⁶²

Detta realiseras dock inte på Gustafs avrådan. Detta visar emellertid att Raoul tar sina egna erfarenheter och drar slutsatser om vad han behöver förkovra sig i, självständigt och i enlighet med Gustavs anda.¹⁶³ Men det ger också en föraning om att vistelsen utomlands skapat en distans till att komma tillbaka till svenskt samhällsliv igen.

Gustaf planerar att efter Haifa, och om han får leva, ska han presentera Raoul för rätt personer så att han kan få en bra tjänst hemma i Sverige. Gustaf hoppas på en nyinrättad Handels- och Sjöfartskommitté som han ska leda i någon form. Han skriver att han vill ta tillfället i akt för att introducera Raoul i detta arbete. ”Det vore så önskvärt att kunna förete en helhetsbild av tanken vid Din uppfostran.”¹⁶⁴ Gustaf hade alltså planer för att slutligen introducera Raoul på arbetsmarknaden hemma, men Gustaf avled innan detta realiserades. Därför kom också framtiden att bli annorlunda för Raoul.

Erfarenheter: Att utveckla ett etiskt förhållningssätt

En av 2000-talets stora ledarskapsutmaningar är anpassningen till den stora norm-

förskjutning som inleddes vid första världskrigets slut och pågick under hela 1900-talet. Den viktigaste slutsatsen från kriget, att detta aldrig får hända igen, ledde till bildandet av Nationernas Förbund (och senare Förenta Nationerna). Det var startskottet för en stor omvälvning när det gäller utvecklingen av den internationella rätten med folkrätten och krigets lagar. Rättegångarna i Nürnberg efter andra världskrigets slut, där krigsförbrytare fick stå till svars för sina brott mot mänskligheten (och senare bildandet av den permanenta Internationella brottmålsdomstolen) var också sådana milstolpar. Den vidare utvecklingen av de mänskliga rättigheterna, såsom barns rättigheter och kvinnors rättigheter i krig är stadfästningar som blivit norm för hela den civiliserade världen. Dessa regelverk har ratificerats på nationell nivå och lett till en vidare utveckling av samhällets normer.

I Sverige har det på senare tid skett ett paradigmskifte inom förvaltningen när det gäller värdegrundsarbetet i staten. Idag är en stor ledarskapsutmaning för myndigheten Försvarsmakten hur värdegrunden ska operationaliseras och efterlevas. Det domnanta och hierarkiska ledarskapet har gått ur tiden till förmån för utvecklande ledarskap i nätverks- och samverkansmodeller, även inom den militära professionen. Detta leder fram till en av vår tids stora ledarskapsutmaningar, hur kan vi leda i krig och kris utan att kränka individers värdighet? Det finns flera lärdomar att dra med Raoul och Gustaf Wallenbergs ledarskap som utgångspunkt.

Ett dygdeetiskt förhållningssätt

Idag finns en medvetenhet om att ledarskap omfattar ett etiskt förhållningssätt, som

uppmannar till moraliskt känsliga beslut, och i det här fallet till en strävan efter att odla personliga egenskaper som är till gagn för yrkesrollen. Ett dygdeetiskt förhållningssätt är något annat än att värdera handlingar i förhållande till rigida normativa teorier utifrån förutbestämda regler eller konsekvenser. Strävan efter att vara god handlar om att ha en livsplan. Ur ett dygdeetiskt perspektiv utvecklar man goda egenskaper (så kallade dygder) genom att reflektera över egna handlingar och lära av vår erfarenhet. Att sträva efter dygd handlar om att förbättra och förstärka goda egenskaper och att genom övning skapa ett vanemässigt beteende.

En viktig del av det är reflektion och lärande, vilket alltså inte är samma sak som repeterad kunskap för att åstadkomma ett intuitivt handlande (såsom kännedom om att hantera vapensystem), utan en process där individen tolkar och förstår sitt eget handlande och omsätter det i en strävan att förbättra sin karaktär. Det finns åtminstone fem sätt att utveckla ett dygdeetiskt förhållningssätt på: 1) egen reflektion över sina handlingar och yrkesroll och dra lärdom från sina erfarenheter; 2) etablera goda vanor genom träning och övning; 3) aktivt lyfta fram och medvetet imitera goda förebilder; 4) att själv axla rollen som förebild och ta ett moraliskt ansvar; 5) etablera ett forum för dialog inom arbetslaget för att dela erfarenheter kring vad som är rätt och fel i yrkesutövningen; och slutligen 4) att säga ifrån om något är fel.

Många av dessa aktiviteter kräver personligt och moraliskt mod. När det gäller en yrkesroll som den militära där socialiseringen in i yrket bygger på homogenitet i kollegiet (att inte sticka ut) och en organisationskultur baserad på orderlydelse (att inte säga emot) ställer det särskilda krav på ledarskapet och på individens moraliska mognad.

Moraliskt mod – en särskild form av mod

En aspekt av det moraliska modet som framgår särskilt tydligt i den här historiska kontexten (andra världskriget) är att det finns en orättvisa inbyggd i samhällssystemet, som skapar ett motstånd till att agera. Det moraliska modet bryter mot det som är norm i samhället, och mot den sociala och institutionella ordningen. Den person som utövar moraliskt mod måste möta motståndet från den politiska makten, från militära befattningshavare, eller från andra sociala sammanhang där den rådande ordningen är rotad och rättfärdigad – om än på felaktiga grunder. Det här är en skillnad i förhållande till andra former av mod. Vid skildringar av fysiskt mod finns istället ett stöd, en demokratiskt beslutad uppgift, ett fungerande rättssystem, en professionell yrkeskår, insatsregler och professionsetik såväl för soldater och officerare att luta sig emot. Exempelvis i insatsområden som Afghanistan och Mali har istället motståndaren det internationella samfundet och den humanitära rätten emot sig. Att det (som i Raouls fall) finns ett socialt och institutionellt motstånd mot att agera emot denna norm visar att moraliskt mod är en mer krävande form av mod, eftersom den saknar det stöd som andra former av mod präglas av.

I artikeln diskuteras den humanitära uppgiften och yrkesrollen, och att den påverkar förståelsen av det personliga ställningstagandet när det gäller moraliskt mod. Normalt sett betraktas humanitära uppgifter som bistånd (hjälp) inte som moraliskt mod, att hjälpa är ett prosocialt beteende där riskerna för konsekvenser inte borde vara repressalier från övermakten. När det gäller yrkesrollen hade Raoul Wallenberg sin diplomatstatus och den svenska staten (som var neutral i konflikten) bakom sig som stöd,

vilket gav honom en viss trygghet och skydd. Det påverkade också nivån på de risker som han tog, exempelvis under aktionerna vid Józsefváros-bangården där han försökte få med sig alla personer han kunde, även de utan skyddspass. Uppdraget som diplomat gav också honom en möjlighet att göra skillnad. Genom sin yrkesroll fick han tillgång till verktyg, resurser och kontakter som hjälpte till att göra skillnad, exempelvis genom att utvidga jurisdiktionen på skyddspassen, att inrätta skyddade boenden, och att påverka politiker och befattningshavare.

Det visar på att, i jämförelse med en person utan några reella möjligheter att påverka har en person med en yrkesroll som innebär ökade möjligheter att hjälpa också ett moraliskt ansvar att faktiskt agera. Sammantaget ger detta, betraktat ur en yrkesroll en än mer intensiv balansgång för att hitta medelvägen, eftersom det sker mellan en ännu högre tolerans för risktagning samtidigt som det också finns en ännu högre press på att faktiskt agera. Detta ökar således också kraven på att det finns ett etiskt förhållningssätt inkluderat i vår ledarskapsutveckling och -utbildning för militär personal som för befäl.

Ett resultat av Gustafs utbildningsplan var att Raoul förvärvade egenskapen moraliskt mod, bland annat genom att utveckla sin livsåskådning och människokänedom, samt sitt praktiska ledarskap. Det skiljer sig från tidigare forskning om moraliskt mod, som fokuserat på att studera gärningarna i detalj (händelseförlopp, beslutspunkter, handlingsalternativ) medan detta fokuserar på hur Raoul lärt sig uppnå sin moraliska kompetens (som en del av det dygdetiska perspektivet). En lärdom av Raoul Wallenbergs gärningar i Ungern 1944–1945 är att moraliskt mod har en god passform med det aristoteliska ädla modet, som bygger på principiella etiska motiv, såsom att rädda människoliv. I litteraturen särskiljs

ofta moraliskt mod från fysiskt mod, medan denna artikel visar att moraliskt mod istället bygger på fysiskt mod.

En viktig komponent i Raoul Wallenbergs ledarskap var genomförandet av aktioner. Då kom hans etiska ställningstagande mot deporteringen av den judiska befolkningen och mot ockupationsmakten till uttryck genom konkreta handlingar. Det särskiljer därmed moraliskt mod från andra former av motstånd såsom visseblåsning som "bara" kräver en åsikt. Detta förändrar således definitionen av moraliskt mod, med tillägget att ett etiskt ställningstagande också kräver moralisk handling:

Moraliskt mod är förmågan att säga ifrån baserat på en etisk övertygelse, samt att ta moraliskt ansvar och agera på denna övertygelse, trots stark yttre press och risk för svåra konsekvenser.

Den kanske viktigaste slutsatsen om Raoul Wallenberg och hans moraliska mod är att möjligheten att påverka ökar ansvaret att agera, är av särskild betydelse för yrkesroller som den militära där det finns befogenheter och mandat inbyggda, som innebär en möjlighet att göra skillnad.

Moralisk utveckling genom praktisk erfarenhet

Dygdeetiken förespråkar flera olika former av vetande för att utveckla ett dygdigt beteende, såsom teoretiska kunskaper och praktisk klokhet. Vetande som erhålles med lärdom från livet eller från utövandet av ett yrke menar Aristoteles inte kunna förvävas på annat sätt än genom praktisk erfarenhet. En anmärkningsvärd del av Gustafs utbildningsplan var just att den inriktade sig på den praktiska erfarenheten och livserfarenheten. Sammanfattningsvis kan sägas att Gustafs

utbildningsplan är beroende av åtminstone sju kritiska element, men med tydligt fokus på de tre av dem som handlar specifikt om utveckling av den praktiska erfarenheten; livsåskådning, människokänedom och praktisk ledarskapsförmåga.

För det första, krävs ett visst mått av personliga förutsättningar för att bli en god ledare. Bakgrundsbeskrivningen av Raoul visar att han hade många av dessa grundläggande drag, såsom intelligens och analytisk förmåga, men också att han saknade många egenskaper som förknippas med ett handfast ledarskap, givet hans skyddade uppväxtmiljö.

För det andra, krävs ofta en formell utbildning för att avancera till ett moget eller strategiskt ledarskap. Raoul hade en god skolutbildning som passade hans läggning med högre studier inriktade på arkitektur samt fokus på flera främmande språk. Teoretiska kunskaper har en särställning inom dygdeetiken (och som ligger utanför denna essä) men som alltså är en viktig komponent.

För det tredje, att skaffa sig en särskild livsåskådning genom att anamma den amerikanska andan (det första steget i Gustafs utbildningsplan). Livsåskådningen innebar ett positivt och kreativt förhållningssätt till livet och till den egna förmågan som Raoul skaffade sig genom att läsa arkitektutbildningen i Amerika och arbeta som volontär på världsutställningen. Här ingår också idealet som finns i den amerikanska pionjärandan och möjligheten att skapa sin egen framgång, som kommer av originalitet och hårt arbete i att forma sin egen verksamhet.

För det fjärde, att skaffa sig människokänedom genom möten och diskussioner med andra människor (det andra steget i Gustafs utbildningsplan). Raoul fick detta genom sina resor och strapatser, han gjorde långa resor där han reste och levde på ett enkelt

sätt, och försökte komma i samspråk men andra människor för att förstå deras kulturer och tankesätt. Under resorna lärde han sig också att hantera uppkomna situationer såsom extrema väderförhållanden och att bli rånad. Detta var möjligen en bieffekt av detta steg i planen, som också ledde till en längtan efter friheten och äventyret hos Raoul men också en form av arrogans i förmågan att ta folk och övertala dem att agera för sina egna syften som bara kan benämnas som gatusmarthet.

För det femte, att skaffa sig en ledarskapsförmåga som grundlagts med praktisk kunskap (det tredje och fjärde steget i Gustafs utbildningsplan). Syftet var att välja att vara den som leder (istället för att bli ledd) genom att arbeta sig upp från golvet och skaffa sig förmågan att tjäna sitt eget bröd. Raoul genomförde detta genom att arbeta som volontär på två olika företag. Det ena var ett mindre handelsföretag i Kapstaden där Raoul lärde sig den praktiska yrkeskunskapen i att arbeta på ett kontor med försäljning. Det andra var ett mindre frontbankskontor i Haifa där han lärde sig strategiskt ledarskap och att göra ekonomiska värderingar, men där han också kom i nära kontakt med judarnas blomstrande verksamhet. Raoul fick inte bara praktisk ledarskapsförmåga utan lärde sig också att bli en fullfjädrad affärsman. Som en konsekvens av detta blev Raoul också mycket självständig och hade ett självförtroende då det gällde att se olika goda affärsmöjligheter som andra kanske inte kunde se eller vågade ta steget att verkligen genomföra.

För det sjätte, att det finns en etisk och moralisk vägledning och en förebild, något som är en delmängd i relationen mellan Raoul och Gustaf. Gustaf hade inte bara en plan för Raouls utbildning och personliga utveckling, han hade också en moraliserande

ton när det gäller förhållningssättet i olika frågor, exempelvis att prioritera syftet med planen före nöjen, vikten av planering när det gäller äktenskap och att hålla sig borta från Stockholm tills han var färdigutbildad. I slutet av utbildningen började Raoul ifrågasätta många av dessa prioriteringar, baserat på sin egen omdömesförmåga, vilket var ett tydligt tecken på att han också var färdigutbildad och redo att ta befälet över sitt eget liv.

För det sjunde, den personliga utvecklingen som allt detta leder till, den samlade livserfarenhet som alla dessa aktiviteter leder till hos en mycket ung människa som Raoul var. Aktiviteterna är en del av att utveckla ett dygdigt beteende, och det som Aristoteles menade var svårt för en ung människa att uppnå. Men det som Raoul gjort själv är den mest centrala delen av ett dygdeetiskt förhållningssätt och det är att det skett reflektion och lärande. Utan reflektion och lärande hos en individ spelar alla aktiviteter ingen roll. Effekter av den personliga utvecklingen är förmåga till avancerade riskvärderingar och en tro på den egna förmågan, men också en förmåga till inlevelse och känsla för rättvisa. Den personliga utvecklingen är därför den viktigaste delen av att erhålla förmågan att utöva moraliskt mod, eftersom den bygger på att försvara abstrakta och universella värden såsom ärlighet, respekt, ansvar, rättvisa, och medkänsla.

Resultatet av utbildningsplanen, det som Raoul omsatt till praktisk handling i Ungern under krigets sista år, talar sitt tydliga språk. Hans gärningar (som här bara återgivits i korthet) är av sällsynt skådat slag. Gustafs utbildningsplan innehöll möjligen mer än vad den syftat till i flera fall, exempelvis när det gäller förmågan att ta folk och att värdera sin egen förmåga. Planen är en obestridlig del av förklaringen till att Raoul idag är en

förebild som är känd över hela världen på grund av sitt moraliska mod.

Förebilder på olika sätt

Det finns många olika typer av förebilder som har spelat en stor roll i det här goda exemplet. Det finns en skillnad mellan förebilder såsom Raoul som visar hur man gör rätt genom sina goda handlingar som man kan efterlikna och mellan förebilder i bemärkelsen mentorer som visar vägen och instruerar hur man gör rätt och utvecklar rätt egenskaper genom utbildning. Den viktigaste är den stora förebild Raoul själv har spelat för en hel värld, när sanningen uppdagades och världen ville förstå den oändliga grymhet som förintelsen innebar. Att Raoul och andra med honom gjorde allt som stod i deras makt för att hjälpa ett folk i nöd visar att det finns en mänsklighet.

Men det besvarar inte frågan om hur Raoul kunde bli den person han var, med ett stort personligt och moraliskt mod. Här finns hans egna förebilder som en del av förklaringen. Raouls egna hjältar från första världskriget,

Elsa Brändström som också räddade ungre ur fångenskap, och Fridtjof Nansen, som också etablerade ett skyddspass för statslösa, påverkar bilden av vad som är gott och rätt i en svår tid. Raouls hjälte från filmens värld Horatio Smith räddade offren för nazisterna, påverkar synen på vad som är ett förtjänstfullt agerande.

Slutligen finns Raouls förebild och mentor, hans farfar Gustaf, som delade med sig av sin kunskap och gedigna erfarenhet för att Raoul skulle få den bästa starten i livet som möjligt. Han lade fast en utbildningsplan för Raoul som han kunde följa, som skulle maximera Raouls formella och praktiska utbildning samt personliga utveckling. Han ville ge Raoul en god världsuppfattning och människosyn vid sidan av de teoretiska kunskaperna. Detta ledde även till en moralisk mognad av sällan skådat slag hos en så ung människa som Raoul var 1944 – bara 32 år gammal.

Författaren är lektor i ledarskap vid Försvarshögskolan.

Noter

1. Derogy, Jacques; i översättning av Löfgren, Svante: *Fallet Raoul Wallenberg*, Bergh, Malmö 1980, kap 2; Kommissionen om den svenska utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg: *Ett diplomatiskt misslyckande: fallet Raoul Wallenberg och den svenska utrikesledningen*, SOU 2003:18, Fritzes offentliga publikationer, Stockholm 2003, s 145-147.
2. Anger, Per: *Med Raoul Wallenberg i Budapest: Minnen från krigsåren i Ungern*, Norstedt, Stockholm 1979; Utrikesdepartementet: *Raoul Wallenberg*. Utrikesdepartementets informationsbyrå, UD informerar, Stockholm 1987, bilaga 3, 4.
3. TT Nyhetsbyrån: "USA ger medalj till Raoul Wallenberg", *Svenska Dagbladet*, 2012-08-01, <https://www.svd.se/usa-ger-medalj-till-raoul-wallenberg>, (2022-03-01).
4. Ett aktuellt exempel är instiftande av visselblåsarlagen (SFS 2021:890) som exempelvis ger skydd mot repressalier för personer som rapporterar om missförhållanden.
5. Op cit, Anger, Per, se not 2; op cit, Derogy, Jaques, se not 1; Jangfeldt, Bengt: *Raoul Wallenberg: En biografi*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 2012, kap 16; Kershaw, Alex; i översättning av André, Emeli och Jacobsson, Camilla: *Raoul Wallenbergs sista dagar*, Natur & Kultur, Stockholm 2012, kap 17.
6. TT Nyhetsbyrån: "Raoul Wallenberg begärs dödförklarad", *SVT Nyheter*, 2016-03-29, <https://www.svt.se/nyheter/inrikes/raoul-wallenberg-begars-dodforklarad>, (2022-03-01).
7. Op cit, Kommissionen om den svenska utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg, se not 1.
8. Se exempelvis Cooper, Scott: "Case study 2: Moral courage" i Whetham, David; Skerker, Michael och Carrik, Don (red): *Military virtues*, Howgate Publishing Limited, Hampshire 2019, s 118-126; Kennedy, John Fitzgerald; i översättning av Hallén, Sven: *Studier i mod: avgörande händelser och insatser i amerikansk historia*, Aldus/Bonnier, Stockholm 1964; Mackenzie, Compton: *On moral courage*, London 1962; Maihafer, Harry J: *Brave decisions: moral courage from the Revolutionary War to Desert Storm*, Brassey's, Washington 1995.
9. Rushworth, MKidder: *Moral courage*, Harper-Collins Publisher, London 2005, s 9.
10. Ibid, s 72-74.
11. Ibid, s viii.
12. Arvidson, Markus och Starrin, Bengt: *Socialpsykologiska experiment: och andra minnesvärda studier*, Gleerups, Malmö 2019; Tripodi, Paulo: "Deconstructing the evil zone: how ordinary individuals can commit atrocities" i Tripodi, Paulo och Wolfendale, Jessica (red): *New wars and new soldiers: military ethics in the contemporary world*, Ashgate, Farnham 2011; Zimbardo, Philip G: *The Lucifer effect: understanding how good people turn evil*, Random House, New York 2007.
13. Bergman, David: *Om stridens psykologi – Del 4: Väldsutövning & konsten att döda*, blogginlägg 2017-05-25, Försvar och Säkerhet, Kungl Krigsvetenskapsakademien, 2017.
14. Christoffersen, Svein Aage: "Professionsetik som omdömesförmåga" i Christoffersen, Svein Aage (red): *Professionsetik*, Gleerups Utbildning, Malmö 2017, s 87-114; Robertsson, Magna Sofia: "Professionsetik som omdömesförmåga i militärt arbete" i Robertsson, Magna Sofia och Bergman, David (red): *Vägar till militär etik – en tillämpning*, Försvarshögskolan, Institutionen för säkerhet, strategi och ledarskap, Ledarskapsavdelningen, Stockholm 2021.
15. Wingrove-Haugland, Erik: "Moral sensitivity and dehumanization in the military" i Mower, Deborah S; Vanderberg, Phyllis och Robinson, Wade L (red): *Developing moral sensitivity*, Routledge, New York 2015, s 205-222.
16. Rate, Christopher R; Clarke, Jennifer A; Lindsay, Douglas R och Sternberg, Robert J: "Implicit theories of courage", *The Journal of Positive Psychology*, vol 2, nr 2, 2007, s 80-98; Pajakoski, Elina; Rannikko, Sunna; Leino-Kilpi, Helena och Numminen, Olivia: "Moral courage in nursing – An integrative literature review", *Nursing & Health Sciences*, 2020, s 1-16; Osswald, Silvia; Greitemeyer, Tobias; Fischer, Peter och Frey, Dieter: "What is moral courage? Definition, explication, and classification of a complex construct" i Pury, Cynthia L S och Lopez, Shane J (red): *The psychology of courage: modern research on an ancient*

- virtue*, American Psychological Association, Washington DC 2010, s 149-164.
17. Aristoteles; i översättning av Ringbom, Mårten: *Den nikomachiska etiken*, Daidalos, Stockholm 2012.
  18. Se exempelvis MacIntyre, Alasdair C: *After virtue: a study in moral theory*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Ind 2007.
  19. Op cit, Aristoteles, se not 17, s 61-63, 66-67.
  20. Ibid, s 87-90.
  21. Silfverberg, Gunilla: *Ovisshetens etik*, Nya Doxa, Nora 2005, s 91-97.
  22. Cook, Martin L: "Military ethics and character development" i Lucas, George R (red): *Routledge Handbook of Military Ethics*, Routledge, New York 2015, s 97-106; MacIntyre, Alasdair C: "Military ethics a discipline in crisis" i Lucas, George R (red): *Routledge Handbook of Military Ethics*, Routledge, New York 2015, s 3-14.
  23. Olsthoorn, Peter: *Military ethics and virtues: an interdisciplinary approach for the 21st century*, Routledge, London 2011; Robertsson, Magna Sofia: *Personligt mod: Om krigsdekorationer som mjuk normstyrning under insatsen i Afghanistan åren 2008-2012*, Doktorsavhandling, Stockholm Studies in Politics nr 186, Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2020. Robertsson, Magna Sofia: "Mod som militär dygd i yrkesrollen som ammunitionsröjare" i Robertsson, Magna Sofia och Bergman, David (red): *Vägar till militär etik – en tillämpning*, Försvarshögskolan, Institutionen för säkerhet, strategi och ledarskap, Ledarskapsavdelningen, Stockholm 2021.
  24. Op cit, Cooper, Scott, se not 8; Olsthoorn, Peter: "Courage in the military: Physical and moral", *Journal of Military Ethics*, vol 6, nr 4 2007, s 270-279.
  25. Försvarsmakten: *Beslut FM ledarprofiler/ledarkriterier avseende OF/CF 4, 5 samt 6*, FM 2016-4712:1, Högkvarteret, Stockholm 2016; Försvarsmakten: *Bestämmelser för Försvarsmaktens förtjänstmedalj, bilaga 1*, HKV beteckning 16 991:61624, Högkvarteret, Stockholm 2008.
  26. Op cit, Robertsson, Magna Sofia, se not 23.
  27. Op cit, Silfverberg, Gunilla, se not 21, s 126-129.
  28. Op cit, Aristoteles, se not 17, s 174.
  29. Levine, Paul A; i översättning av Hjukström, Charlotte: *Raoul Wallenberg i Budapest: människan, myten och förintelsen*, Historiska media, Lund 2011, s 292-296.
  30. Söderlund, Gustaf och Wallenberg, Gitte: introduktion, i Jacobsson, Karin (red): *Älskade farfar! Brevväxlingen mellan Gustaf och Raoul Wallenberg 1924-1936*, Bonniers, Stockholm 1987.
  31. Bauman, Zygmunt; i översättning av Gimdal, Gustaf och Gimdal, Rickard: *Auschwitz och det moderna samhället*, Daidalos, Göteborg 1994, s 229-232.
  32. Kovacs, Gellert: *Skymning över Budapest: Den autentiska historien om Raoul Wallenberg och kampen för människoliv 1944-45*, Carlsson, Stockholm 2013, s 66.
  33. Lévai, Jenö: *Raoul Wallenberg: his remarkable life, heroic battles and the secret of his mysterious disappearance*, WhiteAnt Occasional Publ, Melbourne 1989, s 277, citerad i op cit, Kershaw, Alex: se not 5, s 140.
  34. Wallenberg, Raoul Gustaf: korrespondens, i Nylander, Gert och Perlinge, Anders (red); med översättningar av Norrbom, Björn: *Raoul Wallenberg in documents, 1927-1947*, Stiftelsen för ekonomisk historisk forskning inom bank och företagande, Stockholm 2000, s 108.
  35. Op cit, Anger, Per, se not 2, s 81.
  36. Lévai, Jenö: *Raoul Wallenberg: hjälten i Budapest: autentisk skildring av Kungl. Svenska beskickningens i Budapest räddningsaktion 1944-1945*, Saxon & Lindström, Stockholm 1948, s 190-191.
  37. Carlberg, Ingrid: "Det står ett rum här och väntar på dig...": berättelsen om Raoul Wallenberg, Norstedt, Stockholm 2012, s 49.
  38. Op cit, Söderlund, Gustaf och Wallenberg, Gitte, se not 30, s 7.
  39. Op cit, Jangfeldt, Bengt, se not 5, kap 2; op cit, Carlberg, Ingrid, se not 37, kap 2.
  40. Op cit, Jangfeldt, Bengt, se not 5, kap 2.
  41. Wallenberg, Raoul Gustaf: korrespondens, i Jacobsson, Karin (red): *Älskade farfar! Brevväxlingen mellan Gustaf och Raoul Wallenberg 1924-1936*, Bonniers, Stockholm 1987, s 11, 14, 19, 32, 99, 203.
  42. Ibid, s 90, 146-147.
  43. Op cit, Söderlund, Gustaf och Wallenberg, Gitte, se not 30, s 12.
  44. Op cit, Wallenberg, Raoul Gustaf, se not 41, s 56, 152-153, 160, 188.
  45. Ibid, s 163.

46. Op cit, Carlberg, Ingrid, se not 37, s 187-188, not 411; op cit, Kershaw, Alex, se not 5, s 62-63, not 33. Förlagan till filmen var den klassiska romanen och flertalet filmatiseringar med det svenska namnet Röda nejlikan.
47. Op cit, Derogy, Jaques, se not 1, s 180-184; op cit, Jangfeldt, Bengt, se not 5, s 353-355.
48. Op cit, Carlberg, Ingrid, se not 37, s 401-402; op cit, Lévai, Jenö, se not 36, s 246-255.
49. Op cit, Jangfeldt, Bengt, se not 5, kap 2; op cit, Söderlund, Gustaf och Wallenberg, Gitte, se not 30, s 8-9.
50. Wallenberg, Gustaf Oscar: korrespondens, i Jacobsson, Karin (red): *Älskade farfar! Brevväxlingen mellan Gustaf och Raoul Wallenberg 1924-1936*, Bonniers, Stockholm 1987, s 78.
51. Op cit, Söderlund, Gustaf och Wallenberg, Gitte, se not 30, s 10.
52. Op cit, Wallenberg, Gustaf Oscar, se not 50, s 115.
53. Ibid, s 115, 163-166. Gustaf varnar även sin son (Raouls far) på motsvarande sätt. Op cit, Carlberg, Ingrid, se not 37, s 17-18.
54. Ibid, s 164.
55. Op cit, Söderlund, Gustaf och Wallenberg, Gitte, se not 30, s 10-11.
56. Op cit, Wallenberg, Gustaf Oscar, se not 50, s 14.
57. Op cit, Wallenberg, Raoul Gustaf, se not 41, s 206.
58. Op cit, Jangfeldt, Bengt, se not 5, s 180-184.
59. Op cit, Wallenberg, Raoul Gustaf, se not 41, s 24-25, 30, 32, 37, 39-41, 44, 66.
60. Ibid, s 91, 100, 133, 141.
61. Ibid, s 133, se även s 146, 150-151. Gustaf använder också dessa bildningsuppdrag som villkor för att han ska betala omkostnaderna för resan, och uppmantrar Raoul att dokumentera korrespondens och upplevelser på ett systematiserat sätt. Op cit, Wallenberg, Gustaf Oscar, se not 50, s 63.
62. Ibid, s 133.
63. Ibid, s 67, 106, 111-112, 154-155, 201, se även s 113-114, 116, 130, 133.
64. Ibid, s 67.
65. Op cit, Wallenberg, Raoul Gustaf, se not 41, s 199-200, 202, 204.
66. Ibid, s 205.
67. Op cit, Wallenberg, Gustaf Oscar, se not 50, s 206.
68. Op cit, Jangfeldt, Bengt, se not 5, s 185-191. Detta trots flera intressanta uppslag i samråd med Jacob och Marcus Wallenberg om bland annat patent på blixtlås, en tändsticksfabrik och på förädlingsprocesser för stål. Op cit, Wallenberg, Raoul Gustaf, se not 34, s 52, 60, 72.
69. Op cit, Derogy, Jaques, se not 1, s 41-42.
70. Op cit, Kovacs, Gellert, se not 32, s 58-60, 65-66.
71. Ibid, kap 15.
72. Op cit, Jangfeldt, Bengt, se not 5, s 249-251.
73. Op cit, Derogy, Jaques, se not 1, s 27-28.
74. Ibid, s 30.
75. Matz, Johan: "Sweden, the United States and Raoul Wallenberg's Mission to Hungary in 1944", *Journal of Cold War Studies*, vol 14, nr 3, 2012, s 106-107, not 32.
76. Det är emellertid än idag oklart om uppdraget i grunden var av svenskt eller amerikanskt upphov. Se vidare i op cit, Kommissionen om den svenska utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg, se not 1, s 102-124.
77. Ibid, s 127.
78. Sjöquist, Eric: *Affären Raoul Wallenberg*, Bonnier, Stockholm 1974, s 30-31.
79. Op cit, Anger, Per, se not 2, s 47, 53.
80. Op cit, Utrikesdepartementet, se not 2, s 33-41. Läs mer om uppdraget i op cit, Kommissionen om den svenska utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg, se not 1, s 76-77, 102-127, 145-147.
81. Op cit, Anger, Per, se not 2, s 33, 47.
82. Op cit, Levine, Paul A, se not 29, s 279-289; op cit, Jangfeldt, Bengt, se not 5, s 259-262.
83. Op cit, Sjöquist, Eric, se not 78, s 33-34.
84. Op cit, Kershaw, Alex, se not 5, s 72; op cit, Derogy, Jaques, se not 1, s 37-38.
85. Op cit, Levine, Paul A, se not 29, s 326-327. Det påstås att Raoul blivit hotad av Eichmann under en middagsbjudning och svarat med att läxa upp honom men detta kan bara vara en myt. Op cit, Kovacs, Gellert, se not 32, s 135; op cit, Kershaw, Alex, se not 5, s 73-74, kap 12; op cit, Levine, Paul A, se not 29, s 306-309.
86. Op cit, Derogy, Jaques, se not 1, s 57-59.
87. Op cit, Anger, Per, se not 2, s 54.
88. Op cit, Kershaw, Alex, se not 5, s 66-67.
89. Op cit, Anger, Per, se not 2, s 46, 53-55.
90. Op cit, Jangfeldt, Bengt, se not 5, s 263-267.
91. Op cit, Lévai, Janö, se not 36, s 88-91.

92. Op cit, Derogy, Jaques, se not 1, s 111.
 93. Ibid, s 57-59.
 94. Ibid, s 130-133.
 95. Op cit, Carlberg, Ingrid, se not 37, s 401-402.
 96. Op cit, Jangfeldt, Bengt, se not 5, s 251-253; op cit, Levine, Paul A, se not 29, s 337; se vidare för många detaljerade beskrivningar i op cit, Lévai, Janö, se not 36.
 97. Op cit, Bauman, Zygun, se not 31, s 198-199, 201-208.
 98. Op cit, Derogy, Jaques, se not 1, s 89.
 99. Se exempelvis op cit, Kovacs, Gellert, se not 32, kap 28; op cit, Kershaw, Alex, se not 5.
 100. Op cit, Lévai, Janö, se not 36, s 170, citerad i op cit, Kershaw, Alex, se not 5, s 143.
 101. Op cit, Kershaw, Alex, se not 5, s 116-117.
 102. Op cit, Kershaw, Alex, se not 5, s 116-120; op cit, Lévai, Janö, se not 36, s 142-142; se även op cit, Derogy, Jaques, se not 1, s 142.
 103. Op cit, Lévai, Janö, se not 36, s 138-143.
 104. Op cit, Kovacs, Gellert, se not 32, kap 25; op cit, Jangfeldt, Bengt, se not 5, s 345-350.
 105. Op cit, Kovacs, Gellert, se not 32, s 281.
 106. Op cit, Jangfeldt, Bengt, se not 5, s 348.
 107. Op cit, Kovacs, Gellert, se not 32, s 298; op cit, Lévai, Janö, se not 36, s 171.
 108. Op cit, Lévai, Janö, se not 36, s 174-175.
 109. Op cit, Wallenberg, Gustaf Oscar, se not 50, s 123.
 110. Ibid, s 14, 34-36.
 111. Ibid, s 35.
 112. Op cit, Wallenberg, Raoul Gustaf, se not 41, s 43-44.
 113. Ibid, s 43.
 114. Ibid, s 105-106.
 115. Ibid, s 112-113.
 116. Ibid, s 102.
 117. Op cit, Wallenberg, Gustaf Oscar, se not 50, s 21, 68, 79, 105, 110, 148-149.
 118. Ibid, s 61.
 119. Ibid, s 61-62.
 120. Ibid, s 61-62.
 121. Op cit, Wallenberg, Raoul Gustaf, se not 41, s 64, 68.
 122. Ibid, s 79-80.
 123. Ibid, s 80.
 124. Ibid, s 80.
 125. Ibid, s 82.
 126. Ibid, s 83-84.
 127. Ibid, s 89.
 128. Ibid, s 81, 83 (jfr s 61).
 129. Ibid, s 103.
 130. Ibid, s 103.
 131. Ibid, s 103-104.
 132. Ibid, s 104.
 133. Ibid, s 110, 117-119.
 134. Ibid, s 119.
 135. Op cit, Wallenberg, Gustaf Oscar, se not 50, s 60.
 136. Ibid, s 123-124.
 137. Ibid, s 123.
 138. Ibid, s 151, 155.
 139. Ibid, s 154-155.
 140. Ibid, s 124.
 141. Op cit, Wallenberg, Raoul Gustaf, se not 41, s 157-159.
 142. Ibid, s 161-162.
 143. Op cit, Wallenberg, Gustaf Oscar, se not 50, s 175.
 144. Ibid, s 174-176, 180.
 145. Ibid, s 126.
 146. Ibid, s 132.
 147. Ibid, s 155 [kursivering i original].
 148. Op cit, Wallenberg, Raoul Gustaf, se not 41, s 163.
 149. Ibid, s 124-126.
 150. Ibid, s 136.
 151. Ibid, s 171-172, 181.
 152. Op cit, Wallenberg, Gustaf Oscar, se not 50, s 129.
 153. Ibid, s 126, 175, 191.
 154. Ibid, s 126.
 155. Op cit, Wallenberg, Raoul Gustaf, se not 41, s 188-189, 194.
 156. Ibid, s 187.
 157. Ibid, s 188, 194.
 158. Ibid, s 197.
 159. Ibid, s 199.
 160. Ibid, s 200.
 161. Ibid, s 178.
 162. Ibid, s 178.
 163. Ibid, s 178, 184.
 164. Op cit, Wallenberg, Gustaf Oscar, se not 50, s 176.